

ביטחון

סיכון מחושב

מעורבות ישראל במלחמת האזרחים בירדן, ספטמבר 1970

יוגב אלבז

מאז שיחתנו [האחרונה] קיבלנו ידיעה נוספת מהמלך חוסיין בשעה 03:00 שעון ירדן. המלך מוסר שהמצב הולך ומתערער. הפלישה מהצפון נמשכת. אירביד נפלה בידי הסורים, וכתוצאה מכך ישנו Disastrous effect על הצע"י [הצבא הערבי הירדני, הלגיון] בבירה. המלך מבקש התערבות מיידית ביבשה ובאוויר.¹

מברק בהול זה, שהגיע לישראל ב־20 בספטמבר 1970, חושף את מצוקתו של מלך ירדן, חוסיין בן טלאל, בשיאו של משבר 'ספטמבר השחור'. ימים מספר קודם לכן פרצה התקוממות חמושה של ארגוני הפדאיון הפלסטינים נגד ממשלו, שהתפתחה למלחמת אזרחים של ממש. בעת המאמצים לדיכוי ההתפרעויות, פלש מצפון כוח שריון סורי גדול שאיים על עצם קיומה של הממלכה ההאשמית. בצר לו פנה המלך לישראל (בתיווך אמריקני) בבקשה שתערב צבאית במשבר ותסיג את הסורים מגבולו. מה הביא את חוסיין לפנות לישראל, שעד זה לא כבר הייתה אויבתו? הרי לו נודע בעולם הערבי דבר הקשר הישראלי-ירדני, הייתה הממלכה ההאשמית מואשמת בבגידה וחוסיין היה מאבד את הלגיטימציה להמשך שלטונו. וכיצד הגיבה ישראל? אם הייתה נמנעת ממעורבות, עלולה הייתה לקום בירדן ממשלת פדאיון פלסטינית בחסות סובייטית. מנגד ייתכן שנפילת ירדן בידי הפלסטינים הייתה 'פתרון קסם' לבעיה הפלסטינית – הייתה להם מדינה סוברנית, והלחץ הבין-לאומי על ישראל היה מוקל. מעבר לכך, התכתשות ישראלית-סורית בעצם ימי המלחמה הקרה עלולה הייתה לגרור תגובה צבאית סובייטית נגד צה"ל.

* מאמר זה מבוסס על עבודת מוסמך שהגשתי לאוניברסיטה העברית בירושלים במאי 2016: 'האמנם "זילה בג'ונגל"? מעורבות ישראל בסכסוכים במזרח-התיכון כחלק ממדיניותה במרחב, 1949-1970', בהנחייתו של פרופ' אלי פודה. ברצוני להודות לפרופ' פודה, שעודד אותי לעבד את הפרק הירדני למאמר; לאסנת רנץ ועמרי שפר-רביב על הערותיהם המועילות; ובייחוד לאורטל הרוש ואריאל בן-גד, שקראו את כתב היד בעיון, העירו והאירו.

1 מברק 'סודי בתכלית', נשלח ב־20.9.1970 מיצחק רבין, שגריר ישראל בווינגטון, ליגאל אלון, ממלא מקום ראש הממשלה, עם העתק לשר הביטחון, משה דיין, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 7529/7-א.

המאמר סוקר את האירועים ההיסטוריים שהביאו לפנייה הנרגשת של חוסיין, ומנתח את מהלכיהן של שלוש השחקניות הראשיות במשבר – ישראל, ירדן וארצות הברית – אך מתמקד בתהליך קבלת ההחלטות בצד הישראלי. מבחינה זו, המאמר ממשיך ספרות מחקר ענפה שעסקה בקשרי ישראל-ירדן בשנים הנדונות בכלל, ובמעורבות הישראלית ב'ספטמבר השחור' בפרט. ספרות זו דנה בעיקר בהיבטים הגאוגרפיים של המשבר, בהשפעתו על יחסי ישראל-ארצות הברית, ובהשלכותיו על המערכת הפנים-ירדנית ועל התנועה הלאומית הפלסטינית.²

החידוש במאמר – שנשען ברובו על מסמכים מארכיונים בישראל, בארצות הברית ובבריטניה – הוא הדגש על אופיים ותפיסת עולמם של מקבלי ההחלטות בישראל. בבסיסו טוען המאמר כי צירוף נסיבות היסטוריות כמעט מקרי – היעדרותה של ראש הממשלה גולדה מאיר מהארץ, והחלפתה בידי ממלא מקומה, יגאל אלון, לצד זהות השגריר בווינגטון, יצחק רבין – השפיעו על טיבה והיקפה של המעורבות הישראלית במלחמת האזרחים בירדן.

עוד טוען המאמר כי בהתערבותה של ישראל במשבר 'ספטמבר השחור' – עניין פנים-ערבי במהותו – היא שינתה את הסטטוס קוו האזורי, והפכה עצמה לשחקן אימננטי במערכת המזרח-תיכונית.³ זו גישה חדשה יחסית במחקר הישראלי, המתייחס לרוב למדינת ישראל ולמזרח התיכון כשתי ישויות זרות האחת לאחרת.⁴ הדים לתפיסה זו אפשר למצוא אצל שניים מהבולטים שבחוקרי יחסי ישראל-ערב: אבי שלים וזאב מעוז. הראשון, בספרו המקיף קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי – שבו הוא סוקר את תולדות הסכסוך ממלחמת הקוממיות הישראלית ועד לשנות האלפיים – גורס כי לאחר ניצחונותיה הצבאיים ב-1948 וב-1967, דבקה ישראל בכל מחיר בסטטוס קוו האזורי שנוצר כדי לשמור על הישגיה. בעקבות זאת, אליבא דשלים, סירבה ישראל לשאת ולתת עם מדינות ערב

2 למשל: משה ז"ק, חוסיין עושה שלום: שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1996, עמ' 120-130; יואב גלבר, הזמן הפלסטיני: שלוש השנים שבהן ישראל הפכה כנופיות לעם – ישראל, ירדן והפלסטינים 1967-1970, דביר, חבל מודיעין 2018, עמ' 458-495; Avraham Ben-Zvi, *The Origins of the American-Israeli Alliance: The Jordanian Factor*, Routledge, London and New York 2007, pp. 75-83; Reuven Pedatzur, 'The Rescue of King Hussein's Regime', *Civil Wars*, 10, 3 (2008), pp. 294-318; Hassan A. Barari, 'Four Decades after Black September: A Jordanian Perspective', *ibid.*, pp. 231-243; Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement, 1949-1993*, Clarendon Press, Oxford 1997, pp. 243-317

3 לדיון תיאורטי בתפקידיה של ישראל במזרח התיכון ובמדיניות החוץ הישראלית, ראו: אלי פודה, 'ישראל במזרח התיכון: עיון מחודש במעמדה האזורי', *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים*, 41-42 (קיץ תשנ"ז), עמ' 92-103; Amnon Aran, 'Israeli Foreign Policy in Historical Perspective: State, Ethno-Nationalism, Globalisation', in: Clive Jones and Tore Petersen (eds.), *Israel's Clandestine Diplomacies*, Hurst & Company, London 2013, pp. 13-30

4 להעמקה בגישה 'הבדלנית', ראו פודה, שם, וכן בפרק הדיון והמסקנות, בסוף המאמר.

ובידלה עצמה מהאזור.⁵ זאב מעוז, חוקר מדעי המדינה, מחרה-מחזיק אחריו. במאמר שפרסם הוא דן בהתערבויות של ישראל במרחב המזרח-תיכוני, מנתח אותן בעין ביקורתית וגורס כי המדיניות הישראלית בנושא הייתה רצופת כישלונות מהדהדים. לדידו, הניסיונות הישראליים ליטול חלק בעיצוב האזור נשענו על שני עקרונות שגויים: רעיון 'הפרד ומשול', שהתבסס על ההנחה שככל שהעולם הערבי המוסלמי יהיה מפולג או לחלופין שמדינות הלאום הערביות תהיינה לא-יציבות, כך ייטב לישראל, ומתבסס על הערכת יתר של כוחה של ישראל ושל יכולתה להתערב בעניינים פנים-ערביים ולשנות את מהלך ההיסטוריה.⁶ מבט ביקורתי ומעמיק בכתביהם של השניים מביא למסקנה כי הם מתייחסים לישראל כאל גוף זר במזרח התיכון. כלומר, כאשר ניסיונותיה של ישראל לקשור קשרים עם גורמים במרחב מוצגים כ'מצעד האיזולת' הישראלי;⁷ כאשר מייחסים לישראל סרבנות עיקשת לכל סוג של פשרה;⁸ וכאשר מוצאים בכל מעורבות ישראלית ניהוח קונספירטיבי⁹ – ממצבים אותה כשחקן חיצוני ולא לגיטימי במרחב בעת כשהיא מנסה ליטול חלק בעיצובו. אף אם נקבל את טענותיו של מעוז (הקיצוני בין השניים) כנכונות, עצם המעורבות הישראלית במזרח התיכון – הגם שנכשלה לחלוטין – הביאה בהכרח ליצירת קשרים ולבקייעים בחומות האיבה. המאמר מציע בחינה מחדש של המעורבות הישראלית במלחמת האזרחים בירדן ב-1970, מנקודת המבט של מעמדה של ישראל במערכת המזרח-תיכונית.

בסבך האינטרסים: ירדן, ישראל והפלסטינים (1970-1967)

על מסלול התנגשות: ירדן והפלסטינים

המפלה המוחצת שנחלו צבאות ערב במלחמת ששת הימים גרמה זעזוע עמוק במחנה הערבי. כגודל הציפיות לניצחון מהיר היה עומק השפל אחריה. באשר לירדן, מלחמת ששת הימים הביאה את הממלכה ההאשמית ואת העומד בראשה אל עברי פי פחת. הגדה

- 5 אבי שלים, קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי, משכל, תל אביב 2005, עמ' 66-71, 127-132, 404-411.
- 6 פורסם באסופת מאמריו: idem, 'Israeli Intervention in Intra-Arab Affairs', in: Zeev Maoz, *Defending the Holy Land: A Critical Analysis of Israel's Security & Foreign Policy*, University of Michigan Press, Ann Arbor c2006, pp. 361-385.
- 7 שם, עמ' 382. מעוז מתייחס לביטוי המפורסם שטבעה ההיסטוריונית האמריקנית היהודייה ברברה טוכמן, בספרה המונומנטלי בו היא ניתחה טעויות מדיניות גורליות. ראו: ברברה טוכמן, **מצעד האיזולת: מטרופוליס ועד וייטנאם**, מעריב, תל אביב 1986.
- 8 שלים, קיר ברזל, עמ' 66-71, 127-132, 404-411.
- 9 למשל בספרו המפורסם של שלים על יחסי התנועה הציונית ועבדאללה, אמיר עבר הירדן: Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Clarendon Press, Oxford 1988; Maoz, 'Israeli Intervention in Intra-Arab Affairs'

המערבית ומזרח ירושלים, על אוכלוסייתן, נקרעו ממנה. הלגיון הערבי, משענתו היציבה של המלך חוסיין, סבל מאבדות כבדות וכמעט חדל לתפקד.¹⁰ מחצית מיכולותיה התעשייתיות של ירדן, וכ-40 אחוז מהתוצר הלאומי שלה – שבסיסם היה בגדה המערבית – אבדו, כמו גם שטחי חקלאות רבים ומקורות מים רבי ערך. כ-200,000 פליטים פלסטינים חדשים שחצו את הירדן מזרחה בעקבות המלחמה, הצטופפו במחנות הפליטים, הגבירו את התסיסה החברתית והכבידו את העול הכלכלי. נוסף על כל אלה נשאר בשטחה חיל המשלוח העיראקי שהגיע לירדן בעצם ימי המלחמה, ושימש איום מתמיד על הריבונות הירדנית.¹¹ לאחר המלחמה ניסה חוסיין למסד מחדש את ערוץ הקשר עם ישראל, כדי להחזיר לידין את הגדה המערבית ולאושש מעט את מעמדו.¹² באמצע יולי 1967, לאחר שקיבל 'אור ירוק' מגמאל עבד אל-נאצר, נשיא מצרים ומנהיג הלאומיות הערבית המתחדשת, הודיע חוסיין לאמריקנים ולבריטים כי הוא מוכן לחתום על הסכם עם ישראל תמורת נסיגה ישראלית לקווי 4 ביוני 1967. חוסיין אף רמז כי הוא מוכן לכמה ויתורים טריטוריאליים, אך ההצעה הייתה מוקדמת מדי לישראל. ממשלת הליכוד הלאומי בראשותו של לוי אשכול התקשתה להחליט על פשרות בעיתוי כה סמוך למלחמה – ולא הגיבה לפנייה. חוסיין נסוג די מהר מהצעה זו בתואנה שאין בידו כוח פוליטי מספיק לכינון הסכם שלום.¹³

הקשר הישיר בין ישראל לירדן חודש במאי 1968, כשנפגש חוסיין עם אבא אבן, שר החוץ הישראלי, לאחר שנכשלו המגעים עם מנהיגים פלסטיניים מקומיים על כינון אוטונומיה ביהודה ושומרון.¹⁴ עקב עקרות הערוץ הפלסטיני פנתה ישראל ל'אופציה הירדנית', ובספטמבר 1968 הציגה לפני חוסיין את 'תכנית אלון' כמסגרת למשא ומתן. על פי תכנית זו – שאותה הגה יגאל אלון, שר העבודה בממשלת אשכול – ירושלים, גוש עציזין ובקעת הירדן יסופחו לישראל, ואילו שטחי שדרת ההר, המיושבים בצפיפות בידי הפלסטינים, יועברו לירדן במסגרת הסכם.¹⁵

- Samir A. Mutawi, *Jordan in 1967 War*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, 10 p. 164
- 11 זאב דרורי, **אש בקוויים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית, 1967-1970**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 2012, עמ' 433; אבי שלים, **המלך חוסיין: ביוגרפיה פוליטית**, דביר, אור יהודה 2009, עמ' 225-226.
- 12 הקשר, שהחל בספטמבר 1963 ביזמה ישראלית, עסק בעיקר בנושאי ביטחון ומודיעין. בנובמבר 1966 ניתק חוסיין את היחסים באופן חד-צדדי, בעקבות פעולת סמוע. ראו: יוסף נבו, **ירדן: החיפוש אחר זהות**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2005, עמ' 121-123; שלים, **המלך חוסיין**, עמ' 198-199; Moshe Shemesh, 'The IDF Raid on Samu: The Turning Point in Jordan's Relations with Israel and the West Bank Palestinians', *Israel Studies*, 7, 1 (2002), pp. 139-167
- 13 Elie Podeh, *Chances for Peace: Missed Opportunities in the Arab-Israeli Conflict*, University of Texas Press, Austin 2015, pp. 88-89
- 14 ז"ק, **חוסיין עושה שלום**, עמ' 147-151; Pedatzur, 'The Rescue of King Hussein's Regime', pp. 294-297
- 15 להרחבה על התכנית, ראו: ירוחם כהן, **תכנית אלון**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1972; אודי מנור, **יגאל אלון: ביוגרפיה פוליטית, 1949-1980**, דביר, אור יהודה 2016, עמ' 248-284.

חוסיינ שלל את ההצעה. הוא אמר כי יסכים לוותר על חלקים מן הגדה המערבית רק במסגרת חילופי שטחים. למרות זאת נמשכו המפגשים. הם הניבו היכרות טובה יותר של עמדות הצדדים, קשרים אישיים חמים ואפילו הבנות וסידורים בשטח בנושאים צבאיים ואזרחיים. אולם הם לא הביאו לפריצת דרך מדינית.¹⁶

הארגונים הפלסטיניים, פת"ח (שיכול אותיות של חרפת אל-תחריר אל-פלסטין) ואש"ף (הארגון לשחרור פלסטין) – שהפציעו בשמי הפוליטיקה הערבית רק כשנתיים לפני כן – לא רק לא נפגעו במלחמה, אלא אף יצאו נשכרים ממנה.¹⁷ האסטרטגיה שנקטו ערב המלחמה, גרימת הסלמה שתביא למלחמה כוללת של מדינות ערב נגד ישראל – הוצאה אל הפועל בהצלחה. לידם הוכיחו תוצאות המלחמה כי צבאות סדירים לא יוכלו לישראל, ויש לפנות ל'מאבק עממי מזוין'.¹⁸ פעולות החבלה של הפלסטינים נראו כתשובה הצבאית היחידה שיכול היה העולם הערבי להעמיד נגד ישראל. אולם המלחמה גבתה קרבן פלסטיני: אחמד שוקיירי, מנהיג אש"ף. ארגונו, שלא הוציא לפועל לפני המלחמה ולו פעולה צבאית אחת נגד ישראל, נתפס כשותף מלא לכישלון הערבי. בדצמבר 1967 נאנס שוקיירי להתפטר מראשות הארגון, וכעבור חודשים מספר החלו אנשי הפת"ח לדחוק את רגלי העילית הוותיקה של אש"ף. באפריל 1968 מונה יאסר ערפאת לדובר הארגון, ובפברואר 1969 כבר נבחר לראש הוועד הפועל של אש"ף. תחת לפורר את הארגון, העדיף ערפאת להשאירו כמסגרת גג לארגונו ולארגונים נוספים אשר יחפצו בעתיד להצטרף אליו.¹⁹

16 שלים, המלך חוסיינ; Podeh, *Chances for Peace*, pp. 88-89.

17 הפת"ח הוקם בכוחית ב-1959, אך עלה לתודעה רק ב-1965, עם תחילת פעולות החבלה נגד ישראל. מקימיו היו גולים פלסטינים צעירים, בראשות יאסר ערפאת, ח'ליל אל-וזיר (אבו-ג'יהאד), צלאח ח'לף (אבו-איאד) ופארוק אל-קדומי. אש"ף הוקם בידי הליגה הערבית ב-1964, כמייצג העם הפלסטיני. לעיון נוסף: יערי, פתח, לויין-אפשטיין, תל אביב 1970, עמ' 20-24; יובל ארנון-אוהנה ואריה יודפת, אש"ף: דיוקנו של ארגון, לויין-אפשטיין וספריית מעריב, תל אביב 1985, עמ' 29-34; Uriel Dann, *King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967*, Oxford University Press, New York and Oxford 1989, pp. 146-153.

18 להעמקה באידיאולוגיית 'המאבק המזוין' (אל-כפאח אל-מסלח) וחשיבותה בלאומיות הפלסטינית, ראו: Anat N. Kurz, *Fatah and the Politics of Violence: The Institutionalization of a Popular Struggle*, Sussex Academic Press, Brighton 2005, pp. 6-31; Sayigh, *Armed Struggle*, pp. 80-92.

19 השגשוג המהיר שפקד את התנועה הפלסטינית לאחר מלחמת ששת הימים העשיר גם את מפת ארגוניה. החשוב שבהם היה ארגון החזית העממית לשחרור פלסטין, בראשות ג'ורג' חבש, שהיה בעל אופי מרקסיסטי-לניניסטי. עד מהרה, עקב מחלוקות אידיאולוגיות, יצאו מהחזית שני ארגונים נוספים. מהאגף השמאלי של התנועה יצאה החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין, בראשות נאיה חואתמה. מהאגף הימני שלה הקים את החזית העממית לשחרור פלסטין – המפקדה הכללית, בראשות אחמד ג'בריל. להרחבה ראו: ארנון-אוהנה ויודפת, אש"ף: דיוקנו של ארגון, עמ' 45-48; טל נתנאל כהן, 'החזית העממית והחזית הדמוקרטית', 1967-1974: בחינות אידיאולוגיות, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1984; אלי גליה, ג'ורג' חבש – ביוגרפיה פוליטית: אידיאולוגיה ופוליטיקה במאבק על פלסטין, רסלינג, תל אביב 2017.

ארגון שיש לו מדינה: אש"ף בירדן, 1968-1970

עם שוך קרבות מלחמת ששת הימים ניסו הפלסטינים להקים תשתית גרילה בשטחי יהודה ושומרון ועזה, שזה עתה נכבשו בידי ישראל – אך נחלו כישלון חרוץ.²⁰ הפעילים ששרדו נסו בינואר 1968 לירדן. חולשת השלטון המרכזי, הימצאותה של אוכלוסייה פלסטינית אוהדת, אורך הגבול עם ישראל וחוסר יכולתו של צבא ירדן למנוע חדירות – נדמו כמבטיחים הצלחה.²¹ וכך בראשית 1968 נאחזו הפלסטינים בעמק הירדן, סמוך ככל האפשר לגבול עם ישראל. הם התיישבו בפאתיהן של עיירות שנמצאו באזור זה, ועד מהרה חדרו לתוכן, רוקנו אותן מתושביהן הקודמים, והפכו לבסיסים לכל דבר.²²

הארגונים הפלסטינים התמקדו בהחדרת חוליות לצורך מיקוש וחבלה של תשתיות לאורך הגבול, לצד פגיעה ביישובי הספר באמצעות צליפה, מיקוש וירי מרגמות. צה"ל הציב מארבים רבים לאורך קו הגבול, אך לא הצליח למנוע את החדירות במלואן. לכן עבר להפצות אוויריות והפגזות ארטילריות של ריכוזי המחבלים ממזרח לירדן. ניסיונות ישראל לחתור להפסקת אש,²³ או לכל הפחות לייסד ערוץ קשר צבאי לתיאום ביטחוני²⁴ – עלו בתוהו. הפלסטינים המשיכו לפגוע, ישראל הגיבה, והצבא הירדני לא נשאר חייב. בקעת הירדן הייתה לאזור קרבות אש.²⁵

ב־21 במארס 1968, לאחר שורת פיגועים של ארגוני הפדאיון, החליטה ישראל לתקוף קרקעית את מפקדת המחבלים הראשית בכראמה, ויצאה למבצע 'תופת'. כוחות צה"ל השתלטו על בתי העיירה, הרסו אותם בשיטתיות ונסוגו לאחר כמה שעות. אולם פערי מידע על היערכות הצבא הירדני באזור, לצד תנאי השטח הקשים לתנועת שריון, הביאו לאבדות כבדות של צה"ל ולנטישת ארבעה משוריינים בשטח.²⁶

20 דוד רונן, *שנת שב"כ: ההיערכות ביהודה ושומרון, שנה ראשונה*, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1989; Sayigh, *Armed Struggle*, pp. 154-161, 164-173.

21 דרורי, *אש בקווים*, עמ' 97-99; מצטטפא כהא, *הפלסטינים: עם בפזרתו*, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2010, עמ' 230.

22 כ־70,000 תושבים ירדנים בבקעת הירדן נאלצו לעזוב את ביתם בעקבות ההסלמה. ראו: אוריה שביט, 'תקדים ספטמבר השחור', *הארץ*, 10.4.2002.

23 למשל: 'ללא כותרת', משרד החוץ לנציגויות ישראל בניו יורק ובוושינגטון, 15.2.1968; 'סודי דחוף', מניו יורק למנכ"ל משרד החוץ, משה ביתן, 16.2.1968; 'ירדן', מסמנכ"ל משרד החוץ, יוסף תקוע, לנציגות בניו יורק, 16.2.1968, כולם בא"מ, חצ-6454/2.

24 ישראל הציעה שדרגי הצבא הבכירים של שני הצבאות ייפגשו כדי 'למנוע הידרדרות המצב בגבול ולהבטיח קשר סדיר'. ירדן התנתה את המפגש בנוכחות של נציג או"ם. ישראל, מצדה, הייתה מעוניינת בפגישה דו-צדדית, אך הייתה מוכנה להתפשר – ובלבד שנציג האו"ם יתחייב שכל הנאמר בפגישה יהיה בלתי רשמי ולא יחייב את ישראל בעתיד. לבסוף הירדנים הסכימו, אך לא הופיעו במקום ובעת שנקבעו. ראו: 'אפשרות מפגש במישור צבאי גבוה עם ירדן', 17.1.1968; 'סודי בהול', מגדעון רפאל לנציגויות השונות בעולם, 16.2.1968, שם, חצ-6454/2.

25 להרחבה על פעילות המחבלים ותגובת צה"ל בתקופה זו, ראו: דרורי, *אש בקווים*, עמ' 99-113.

26 להרחבה על הקרב בכראמה, ראו: 'מבצע 'תופת' דרום': פקודת מבצע מספר 1, 19.3.1968; 'מבצע 'תופת'', דיווח ראשוני נכון ל-211634 – פיקוד מרכז, 21.3.1968; 'מבצע 'תופת' – דו"ח ראשוני',

יום הקרב בכראמה היה למיתוס ההתנגדות הפלסטינית.²⁷ הצבא הישראלי החזק, שהביס ארבעה צבאות ערב אדירים, לא יכול היה לארגוני הפדאיון הקטנים. מנהיגי הפת"ח הזמינו עיתונאים למקום הקרב והצטלמו על כלי המלחמה של ישראל שנהרסו וניטשו. הפלסטינים הזכירו שוב ושוב כי 'כראמה' בערבית פירושו כבוד, וביום זה אכן הוחזר הכבוד הערבי שנרמס במלחמה.²⁸ יוקרתו של פת"ח הרקיעה בירדן ובעולם הערבי בכללותו, ועתה נפתחו לפניו דלתותיהם של מנהיגי ארצות ערב. צמרת הארגון התקבלה בכבוד בלשכתו של גמאל עבד אל-נאצר ובארמונו של פייצל, מלך סעודיה, שאף העלה תרומה נכבדה לארגון.²⁹

עם זאת, בעקבות המבצע התרחקו ארגוני הפדאיון מבקעת הירדן ועברו מזרחה כדי להתרחק מטווח הארטילריה הישראלית ולהימנע מתקיפות אוויריות נגדם, והרחיבו את מאחזיהם הטריטוריאליים על גב ההר בעבר הירדן. תחילה הם התמקמו בעיירות ובהמשך בערים, לרבות הערים הראשיות הנמצאות בתוואי זה - עמאן, זרקא, סלט, ג'רש וארביד. בתוך הערים הללו, ובעיקר במחנות הפליטים, הם חשו בטוחים מהתקפות ישראליות ובטריטוריה ידידותית.³⁰ דבר זה, בשילוב האהדה והיוקרה שמהן נהנו הפדאיון לאחר כראמה, הובילו למסלול התנגשות עם המשטר. אנשיהם הסתובבו חמושים בערים הראשיות של המדינה, התעלמו מכוחות הביטחון והציבו מחסומי דרכים.³¹ ביטחונם העצמי גבר עד כדי מעצר אזרחים זרים וסחיטת כספים מאנשי עסקים וסוחרים. חלק ממעוזיהם, בעיקר במחנות הפליטים, היו לאזורים שמחוץ לתחום לכוחות הביטחון הירדניים ולרשויות האזרחיות. נוכחותם בירדן תוארה אז כ'מדינה בתוך מדינה', ודומה היה שכוחם והשפעתם גדולים מאלה של המשטר הירדני.³²

23.3.1968, ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (להלן: א"צ), 435-695/1969; סא"ל בני מם, 'מבצע "תופת": קרב בגדה המזרחית של הירדן, מרס 1968', *מערכות*, 293-292 (1984), עמ' 18-32; דרורי, *אש בקוויים*, עמ' 114-148; לנקודת המבט הפלסטינית, ראו: אבו-איאד, *ללא מולדת: שיחות עם אריק רילו*, מפרש, ירושלים 1979, עמ' 95-98.

27 להתפתחות המיתולוגיה הפלסטינית סביב הקרב, ראו: Andrew Terrill, 'The Political Mythology of the Battle of Karameh', *Middle East Journal*, 55, 1-2 (2001), pp. 91-111.

28 אחד מאנשי הוועדה המרכזית של הפת"ח הגדיר את כראמה כ'יום בו חצתה האומה הערבית את מחסום הייאוש של 1967'. ראו: סעיד אל-תל, *אלאארדן ופלסטיין: וג'הת נט'ר ערביה* [ירדן ופלסטיין: נקודת מבט ערבית], מא'ססת אל-וראק, עמאן 2010, עמ' 82.

29 אלי פודה, 'עמדתה של ערב הסעודית כלפי הפלסטינים ומערכת יחסיה עם אש"ף, 1959-1982', *עבודת מוסמך*, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1987; 'אבו-איאד', *ללא מולדת*, עמ' 98-100.

30 ארנון אוחנה ויודפת, *אש"ף: דיוקנו של ארגון*, עמ' 136; כבהא, *הפלסטינים: עם בפזורתו*, עמ' 232-233.

31 בינואר 1969 ארגן משרד החוץ הישראלי ארוחת ערב חגיגית לפיטר טריפ, האחראי לתחום המזרח התיכון במשרד החוץ הבריטי. האחרון, שהגיע מירדן, העיד כי בדרך מרבית עמון מערבה עוכב רכבו בידי שלושה מחסומים של הפדאיון. הוא טען כי לא מרבים לראות את הפדאיון בעמאן, אך בכפרים ובדרכים 'נתקלים בהם על כל צעד ושעל'. סמנכ"ל משרד החוץ, שלמה הלל, למנכ"ל, מנהלי אנפי החקר, רמס"ד וראמ"ן, 19.1.1969, א"מ, חצ-6597/6.

32 יערי, *פתח*, עמ' 168-175.

המלך חוסיין וקציני צבאו סוקרים את תוצאות קרב כראמה, 21 במארס 1968 הפופולריות של הפדאיון הרקיעה שחקים בעקבות 'עמידת הגבורה' למול צה"ל. צילום: ויקיפדיה

בישראל עקבו בדאגה אחר המתרחש. החשש היה שהארגונים הפלסטיניים – בסיוע הסורים והעיראקים – יעוררו תסיסה מכוונת בירדן, השושלת ההאשמית תיפול, ובגדה המזרחית תוקם מדינת טרור בחסות בעת'יסטית-סובייטית.³³ לכן ניסו בירושלים לחזק את המלך חוסיין. במחצית הראשונה של 1968, לאחר שארצות הברית הקפידה את הסיוע הכלכלי שניתן לירדן, היה חשש שחוסיין יפנה לגוש המזרחי. לפיכך, ובניגוד גמור לעמדתה המסורתית, משכה ישראל את התנגדותה למכירת נשק אמריקני לירדן – בכלל זה טנקים – וייתכן שאף עודדה זאת בסתר.³⁴

33 מטבע הדברים זכה חיל המשלוח העיראקי בירדן לתשומת לב מיוחדת מישראל, ואף הותקף פעמים מספר. ראו: 'הצבא העיראקי בירדן', 20.10.1967, א"מ, חצ-6592/18; 'שיחת שה"ח [שר החוץ] - ברבור [שגריר ארצות הברית בישראל] בהשתתפות [אואן] זורהלן [הציר המדיני של ארצות הברית בישראל] והח"מ [משה ביתן]', 1.4.1968, שם, א-7463/11. בישראל אף נערכו לאפשרות שירדן 'תיקרע' ותחולק בין שכנותיה. לעניין זה: 'חלוקת ירדן', מלונדון אל מחלקת החקר, 26.3.1968, שם, חצ-6592/18.

34 כך, למשל, נסים יעיש, מאנשי משרד החוץ, ששהה באותה עת בווינגטון, דיווח ב-4.1.1968: 'המלך במצב רוח קשה. הוא מאוכזב מארה"ב שהפסיקה את הסיוע הכספי הישיר, הפסיקה את הרכש ונמנעת מתמיכה פוליטית בזירת המזה"ת' [...] כמו כן, בירדן מתגבר הלחץ לפנות לברה"מ לסיוע'. עיתוני צרפת ציטטו ב-15.2.1968 את דיון שאמר: 'מעדיף שירדן תקבל נשק אמריקני ולא רוס'. לעניינים אלה ולמעקב אחר עסקאות הנשק ירדן-ארצות הברית, ראו: 'מיידי: משיחה עם

המצב בירדן החמיר ושלטונו של המלך התערער. כמה מן המשברים בתקופה זו ראויים לציון. בנובמבר 1968 הפגיוז הפלסטינים את אילת בקטיושות. המלך, שחשש מאוד מתגובה ישראלית אגרסיבית בעקבה – המוצא היחיד של ירדן לים וצינור החמצן שלה לעולם – מיהר לעצור את מבצעי הפעולה ושולחיה, ואף הגיע עם הפלסטינים להסכם כי עקבה היא מחוץ לתחום עבורם.³⁵

באביב 1969 החלה ארצות הברית במאמצים לקדם הסדר מדיני בין ישראל למדינות ערב. המלך חוסיין קיווה שהממשל האמריקני החדש יכפה עליה לסגת מהשטחים שכבשה ב־1967. הוא נסע לווינגטון כדי להבהיר שירדן מוכנה להגמיש את עמדותיה כדי לאפשר את הצלחת היזמה האמריקנית.³⁶ הארגונים הפלסטיניים, שחששו מהסכם ירדני-ישראלי נפרד, פתחו באפריל 1969 באש קטיושות על אילת בהפרה מודעת של הבנות עקבה ובניסיון מכוון להסלמה. ואכן, ראש ממשלת ישראל דאז, גולדה מאיר, שלחה מסר חריף למלך – כי פעולות הפדאיון אינן משאירות לישראל בררה אלא להלום באזור הנמל הירדני.³⁷ חודשים מספר לאחר מכן, בדצמבר 1969, פתח צה"ל באש תותחים על צפון הממלכה ודרומה, כולל הערים החשובות ארביד ועג'לון, בתגובה להחרפת פיגועי הפדאיון. בתגובה ניתק המלך את קשריו עם ישראל.

עימות חריף בין צבא ירדן לארגוני הפדאיון התרחש בראשית יוני 1970, כשחטפו אנשי החזית העממית את המזכיר הראשון בשגרירות ארצות הברית בעמאן כקלף מיקוח לשחרור אנשיהם שעצרו השלטונות. לאחר מכן הם השתלטו על שני בתי המלון הגדולים בעמאן ותפסו עשרות תיירים זרים כבני ערובה. במהלך חילופי האש הופגזו הארמון המלכותי, נורו ריות על שיירת המכוניות שבה נסע המלך חוסיין, ואחד משומרי ראשו נהרג. בתגובה על ניסיון ההתנקשות במלך פתחו יחידות צבא בדואיות בהרעשה על שני מחנות פליטים בעמאן ומאות אנשים נהרגו. לאחר ארבעה ימי קרבות הושג הסכם בין חוסיין לערפאת, בתיווך שרים וקציני צבא עיראקים. ברם, הפדאיון התנו את כיבוד ההסכם ושמירה על

הוטן במחמד, 4.1.1968; 'נשק אמריקני לירדן', 7.3.1968; 'סודי: ביתן', 15.5.1968, כולם בא"מ, חצ-6454/2. 'הסיוע האמריקני לירדן', 19.1.1968; 'ביקור המשלחת הסובייטית בירדן', 25.1.1968 ועוד, שם, חצ-6592/18.

35 אואן זורהלן, ציר ארצות הברית בתל אביב, תיאר את התנהגות המלך במהלך משבר נובמבר Panicky, והוסיף כי בירדן 'הבחינו בהאפלה באילת ובתזוזת טנקים'. ראו: מסמך 526, 'מידי/טפל', 3.11.1968; מסמך 520, 'סודי', מאותו היום. מסמך 25, 'סודי', מ־4.11.1968, מרחיב על ההתנגשות בין צבא ירדן לארגונים, ומסמכים 19, 560, 561 ו־541 610 מאותו היום עוסקים בנושא – א"מ, א-7431/5.

36 שביט, 'תקדים ספטמבר השחור', הארץ, 10.4.2002. על ביקור חוסיין בווינגטון, ראו: מסמך 45, שיחה של משה רביב עם טלקוט סילי (האחראי לדסק ירדן, עיראק, סוריה ולבנון במחלקת המדינה), 7.4.1969; 'ביקור חוסיין בארה"ב', ממחלקת חקר אל הנציגויות השונות, 11.4.1969; מסמכים רבים נוספים, ראו: א"מ, א-7463/11.

37 המסר הועבר למלך דרך אלפרד אתרטון, מנהל יחסי ישראל-ערב במחלקת המדינה, ב־8.4.1969. המסר במלואו ומכתב התודה לאתרטון, ראו: שם, חצ-6554/21.

הפסקת האש בהדחת הרמטכ"ל וקצין בכיר נוסף הנאמנים למלך. יתר על כן, חוסיין אף החליף את הממשלה ומינה תחתיה ממשלה תומכת פדאיון.³⁸ בעקבות הסכם זה שלטו הפדאיון בפועל ברוב שטח הבירה. אנשי צבא רבים חשו מושפלים ממדיניות ההבלגה של המלך, ומנכונותו להקריב קציני צבא בכירים. הצבא עמד על סף התמרדות. ב־13 ביוני הוביל מפקד גדוד השריון הרביעי את יחידתו מאזור ארביד לעבר עמאן, כדי להחזיר בכוח את קציני הצבא המודחים לתפקידיהם. הכוח הגיע לפרברי הבירה, ורק התערבותו האישית של אחי המלך, הנסיך חסן, מנעה הידרדרות נוספת.³⁹ בחודש אוגוסט פרצו שוב עימותים בין הצבא לארגונים, אולם האירוע המרכזי שעיצב את יחסי ירדן עם הפלסטינים לא התרחש בממלכה. ב־7 באוגוסט 1970 נכנסה לתוקפה הפסקת האש בחזית התעלה בין ישראל למצרים. היה זה שיאו של תהליך שהחל עם השקת 'תכנית רוג'רס השנייה' ביוני, וקבלתה בידי מצרים וירדן באמצע יולי. הארגונים, שחשו נבגדים בידי נאצר,⁴⁰ אך לא יכלו לעשות דבר בנוגע לכך, הפנו את זעמם לעבר ידידו החדש בירדן והטיפו בגלוי להפלת המונרכיה ההאשמית הריאקציונרית כצעד ראשון בהכרזת מלחמה עממית כוללת לשחרור פלסטין.⁴¹ מטרתם הייתה למנוע בכל מחיר הסדר ירדני-ישראלי, שהיה בעיניהם אסון היסטורי שישים קץ למאבק למען פלסטין. המלך עמד בצבת לחצים. מחד גיסא לא יכול היה עוד להגיב בשתיקה לנוכח השתלטות ארגוני המחבלים על ארצו; מאידך גיסא, היסס להורות לכוחות הביטחון הירדנים להצר את צעדיהם, בעיקר בגלל הפופולריות העצומה שצברו בקרב אזרחי ירדן והעולם הערבי. חששותיו העיקריים היו שפלסטינים רבים יערקו מצבאו ויעמדו לצד אחיהם בשעת פקודה, ושכמה מדינות ערב, שתמכו בגלוי בפדאיון, יתערבו צבאית בלחימה וינסו להפיל את המשטר ההאשמי. מעבר לכך הוא הבין שמלחמת חורמה נגד הארגונים הפלסטינים תלווה בהכרח בשפיכות דמים – דבר שהיה שומט את הבסיס המוסרי לטענה ההאשמית כי הממלכה היא המייצגת העיקרית של עניין פלסטין, ועליה להכריע לבדה בעתיד הגדה המערבית.⁴²

38 נבו, ירדן: החיפוש אחר זהות, עמ' 164-165; שלים, המלך חוסיין, עמ' 277-278.

39 נבו, שם; שלים, שם.

40 מפקדי החזית העממית והחזית הדמוקרטית, ג'ורג' חבש ונאיף חואתמה, קראו לנאצר להתפטר וכינוהו 'בוגד'. בתגובה סילקה מצרים משטחה כ־140 מאנשי 'החזיתות' והודיעה לאש"ף כי תעניק לצבא ירדן כ־10,000 רובים כביטוי לכעסה. ראו: שפיק אל־חות, בין אליזטן ואלימנפא: מן יאפא בדא' אלימשואר [בין המולדת לגלות: המסע החל ביפן], אל־ריס ללכתב ואל־נשר, ריאצ' 2007, עמ' 135-137; כבהא, הפלסטינים: עם בפזורתו, עמ' 234-235; 253-254; Sayigh, *Armed Struggle*, pp. 253-254.

41 שלים, המלך חוסיין, עמ' 280-281.

42 שם.

'ספטמבר השחור'

ב־1 בספטמבר 1970 נורתה אש כבדה על שיירתו של חוסיין בדרך לשדה התעופה. היה זה הניסיון השני להתנקש בחייו בתוך שלושה חודשים, והוא הציג מיד קרבות בין חיילים מקרב נאמניו לכוחות פדאיון באזורים שונים בעמאן. ממשלת עיראק, ש־17,000 מחייליה שהו בממלכה מאז תום מלחמת ששת הימים, שיגרה מסר לירדן, שאם תימשך ההפגזה הירדנית היא 'לא תוכל למנוע מחייליה להתערב באופן פרטי לטובת הפדאיון'.⁴³

בהמשך אותו היום דיווח ראש הלשכה המלכותית, זייד רפאעי, לשגרירות ארצות הברית על האולטימטום העיראקי והביע תקווה שירדן תוכל לסמוך על תמיכתה של ארצות הברית. רפאעי גם שאל אם האמריקנים יודעים כיצד מתכוונת ישראל לפעול במקרה של תזוזה עיראקית. ושינגטון, מבחינתה, התקשתה לספק מענה בעיקר עקב מחלוקות פנימיות חריפות בין מחלקת המדינה, שגרסה שגורלה של המונרכיה נחרץ, ל־CIA והבית הלבן שטענו כי הצבא הירדני, עם קצת עזרה מידידים, ימחץ את ההתנגדות הפלסטינית.⁴⁴

בעודו ממתין לתשובה מבעלי בריתו, הועמדה סמכותו של חוסיין לפני איום חמור. ב־6 בספטמבר חטף ארגון החזית העממית שלושה מטוסים – של TWA ו־Pan Am האמריקניות, ושל Swiss Air השוויצרית – שהיו בדרכם לניו יורק, והנחיתו שניים מהם בשדה התעופה דוסון, בקרבת זרקא.⁴⁵ ניסיון חטיפה של מטוס אל על, שהמריא מאמסטרדם לניו יורק, שאירע באותה עת – נכשל. אנשי האבטחה שהיו על המטוס ירו בחוטפים, הרגו אחד מהם ופצעו את השנייה, פלסטינית בשם לילה ח'אלד. המטוס נחת נחיתה חירום בלונדון, וח'אלד נמסרה לידי השלטונות הבריטיים.⁴⁶

43 שם, עמ' 281-282. אבו־איאד כתב כי חודשים מספר לפני כן, במאי 1970, נפגשו הוא וערפאת עם פקידים עיראקים רמי דרג (שר הפנים ואחדים מראשי מפלגת הבעת') בבסיס חבאניה שבעיראק. העיראקים הציעו להם לארגן הפיכה נגד חוסיין, והבטיחו שחיל המשלוח היושב בירדן יצא לעזרתם ויבטיח שלומה של הפיכה זו. אבו־איאד, ללא מולדת, עמ' 125-126.

44 הנרי קיסינג'ר, *שנותי בבית הלבן* (תרגום אהרן אמיר), כרך שני, עידנים, ירושלים 1980, עמ' 624-628; ז'ק, *חוסיין עושה שלום*, עמ' 123-124.

45 מטוס TWA נחטף מפרנקפורט; מטוס סוויסאייר נחטף מציריך. מטוס Pan Am ערך חניית ביניים בבירות, לשם תדלוק והצטיידות בחומרי נפץ (אלה סופקו בידי פעילי חזית לבנונים). לאחר מכן פנה לכיוון שדה התעופה דוסון, אך היה חשש שלא יצליח לנחות עקב גודלו. לכן הורו החוטפים לטייס להמשיך לקהיר, שם פוצץ שניית לאחר שיושביו פונו ממנו. מיד אחר כך נעצרו חוטפי המטוס בידי המשטרה המצרית.

46 ראו המסמכים הבאים מהארכיון הלאומי האמריקני: 'Telegram from the Department of State to the Embassy in the Soviet Union', 6.9.1970, 1712Z; 'Telegram from Department of State to the Embassies in Belgium, the United Kingdom, and Italy', 6.9.1970, 1756Z; 'Memorandum from the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Haig) to President Nixon', 6.9.1970; 'Paper Prepared by the NEA Working Group in the Department of State Operations Center', 7.9.1970, 06:00 EST, retrieved on December 2018 from American National Archives (hence: NA), <http://2001-2009.state.gov/documents/organization/113360.pdf>

בתמורה לשחרור 290 הנוסעים ואנשי הצוות, דרשה החזית את החזרת פעיליה שהיו עצורים בגרמניה ושוויץ ואת שחרורה של ח'אלד ממעצרה בבריטניה. מפקדת החזית העממית בביירות הוסיפה תנאי: שחרור אסירי הארגון השוהים בבתי כלא בישראל. החוטפים קצבו אולטימטום של 72 שעות, שבסופו איימו לפוצץ את המטוסים על יושביהם. עוד הוסיפו כי כל פעולה חשודה של הצבא הירדני (שצר על שדה התעופה) תגרום אף היא להשמדת המטוסים ולאבדן חיי אדם.⁴⁷

למחרת היום הוקמה בברן שבשוויץ ועדה של ארבע המדינות הנוגעות בדבר – ארצות הברית (אשר מרבית מהחטופים היו אזרחיה), גרמניה, שוויץ ובריטניה – כגוף שהוסמך לנהל משא ומתן. הוועדה, בהובלת האמריקנים, קבעה שלא יתקיים שום ערוץ אחר של משא ומתן, ושכל ההחלטות יתקבלו בפורום זה. עוד הוסכם כי העצירים הכלואים באירופה ישוחררו תמורת כלל החטופים. החזית העממית סירבה בתוקף ודרשה להכניס גם את אסיריה בישראל לעסקה. המשא ומתן עלה על שרטון כבר בתחילתו.⁴⁸

בינתיים, בירדן, החלו החוטפים להפריד בין בני הערובה. הם השאירו בידיהם את אזרחי המדינות הנזכרות, ואת מי שזוהו כיהודים – ושחררו את השאר. אם לא די בכך, ב-9 בספטמבר נחטף מטוס של חברת התעופה הבריטית BOAC שטס מהודו לביירות, והונחת אף הוא בשדה התעופה דוסון. בכך ניסו אנשי החזית ללחוץ על הממשלה הבריטית לשחרר את לילה ח'אלד, שסכנת הסגרה לישראל ריחפה מעל ראשה.⁴⁹

מעט לאחר נחיתת המטוס השלישי בדוסון, החליטו אנשי החזית להאריך את האולטימטום ב-72 שעות נוספות ומסרו לאנשי הצלב האדום הבין-לאומי – שמונה לתווך – כי הם ישחררו את החולים, את הנשים ואת הילדים בכל שלושת המטוסים תמורת לילה ח'אלד ואסירי הארגון הכלואים בשוויץ וגרמניה. שאר השבויים ישוחררו אך ורק בעבור אנשי החזית שהוחזקו בכלא הישראלי.⁵⁰

בו ביום, 9 בספטמבר, הוחלט בארצות הברית להקים קבוצת חשיבה וביצוע בין-זרועית (Washington Special Actions Group), בראשות הנרי קיסינג'ר, ראש המועצה לביטחון

47 ראו כל המקורות בהערה הקודמת.

48 'Memorandum from the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Haig) to President Nixon', 7.9.1970, 03:30 p.m., NA, *ibid*.

49 'Paper Prepared by the NEA Working Group in the Department of State Operations Center', 7.9.1970, 18:00 EST, NA, *ibid*. שנערכה ב-9.9.1970. הידיעה על חטיפת מטוס BOAC הגיעה בעת הישיבה, דבר שגרם למבוכה בקרב חברי הקבינט, ולשינוי חד בעמדתם. אחת ההחלטות שהתקבלו הייתה שבריטניה תפנה לישראל בדיסקרטיות, כדי שהאחרונה תימנע מבקשת הסגרה פומבית של לילה ח'אלד. ראו: 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 9 September, 1970, 10:45 a.m.', retrieved on December 2018 from British National Archives (hence: BNA), <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-128-47.pdf>

50 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 10 September, 1970, 06:30 p.m.', BNA, *ibid*., pp. 3-5

לאומי. בקבוצה זו השתתפו מומחי מחלקת המדינה, אנשי משרד ההגנה, ונציגים מה־CIA ומהמטות המשולבים. הללו התחבטו בשאלה אם להתערב במשבר הירדני ואיך.⁵¹ בינתיים, בגלל אי־הוודאות ששררה בירדן, הוחלט לנקוט צעדים מקדימים להתערבות צבאית אפשרית, בעיקר בנוגע לשחרור החטופים: לצי השישי ניתנה פקודה להתקדם לאגן המזרחי של הים התיכון, טייסת תובלה הוחשה לבסיס אינג'ירליק בתורכיה, וכוחות אמריקנים באירופה הועמדו בכוננות.⁵²

ההתפתחויות בירדן הביאו ליצירת בקיעים בקרב המדינות החברות בוועדה: בריטניה – שחשה כי נקלעה לעימות שאינו קשור אליה במישרין – החלה ללחוץ על ארצות הברית לדחוק בישראל לשחרר את האסירים שבידה, ובשלב מסוים אף איימה לפרוש מהוועדה ולקיים ערוץ משא ומתן נפרד.⁵³ האמריקנים, מנגד, שמרו על קו תקיף מול החוטפים,⁵⁴ על אחדות הוועדה ובלעדיותה בניהול המשא ומתן ועל מדיניות אי־האפליה (דרישה לשחרור כלל בני הערובה בלי הבדל דת ולאום). השוויצרים והגרמנים המשיכו לצדד בארצות הברית, אך נחישותם התרופפה ככל שנקפו הימים והסכנה לאזרחיהן נעשתה מוחשית יותר. ישראל, שתחילה הטילה את האחריות לשלום אזרחיה על המדינות הזרות שלהן היו שייכים המטוסים, הסכימה לצרף נציג מטעמה לוועדה, אך המשיכה להתבצר בסירובה להיענות לדרישות החזית.⁵⁵ יתרה מזאת, צה"ל החל בגל מעצרים של אנשים המזוהים

51 התפתח דיון מרתק, מעין משחק מלחמה שבו 'תרגלו' המשתתפים תרחישים שונים ותגובות אמריקניות מתאימות. לעניין זה, ראו: אמיר אורן, 'פרוטוקולים שנחשפים משרטטים את התיאום הביטחוני הראשון בין ואשינגטון לירושלים', הארץ, 15.9.2009; שלים, המלך חוסיין; Memorandum from the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon', 9.9.1970, 9 a.m.; 'Minutes of a Combined Washington Special Actions Group and Review Group Meeting', 9.9.1970, 11:40 a.m.-12:35 p.m.; 'Minutes of a Combined Washington Special Actions Group and Review Group Meeting', 10.9.1970, 3:15-4 p.m., all in NA, <http://2001-2009.state.gov/documents/organization/113360.pdf>

52 ראו הערה קודמת.

53 ראו הישיבות הבאות בקבינט הבריטי: 9 September, 1970, 10:45 a.m.; 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 10 September, 1970, 06:30 p.m.'; 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 12 September, 1970, 7 p.m.'; 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 14 September, 1970, 10:30 p.m.', all in BNA, <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-128-47.pdf>

54 למשל, ארצות הברית העבירה מסר לירדן שאם אנשי החזית יממשו את איומיהם ויוציאו להורג את בני הערובה, אזי 'כוחות הצבא הירדניים חייבים לוודא שאיש מהחוטפים לא יישאר בחיים לאחר מכן'. ראו: 'Telegram from the Department of State to the Embassy in Jordan', 8.9.1970, 2336Z, NA, <http://2001-2009.state.gov/documents/organization/113360.pdf>

55 למשל: מסמך 78, 'מידי - סודי', מושינגטון למשרד החוץ, 8.9.1970, א"מ, א-7428/24; Memorandum from the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon', 8.9.1970, NA, ibid. ראו גם ישיבות הקבינט הבריטי מימי המשבר הראשונים: 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 9 September, 1970, 10:45 a.m.'; 'Conclusions

סיכון מחושב: מעורבות ישראל במלחמת האזרחים בירדן

כתומכי הפדאיון ברחבי הגדה המערבית ורצועת עזה, ככל הנראה כדי שישמשו קלפי מיקוח במשא ומתן. הארגונים הפלסטיניים עטו על הדבר כמוצאי שלל רב, והאשימו את ישראל ב'פשעי חטיפות [...] בזמן שהיא מוקיעה חטיפות מטוסים'.⁵⁶ ב-12 בספטמבר, לאחר פקיעת האולטימטום השני, פוצצו החוטפים את המטוסים מול מצלמות הטלוויזיה. בני הערובה הועברו מבעוד מועד למקום מבטחים, משם המשיכה החזית העממית לנהל את המשא ומתן.⁵⁷

בירושלים עקבו בדריכות אחר משבר המטוסים, והתנגשויות המקומיות בין הצבא הירדני לפדאיון שהגיעו בעקבותיו.⁵⁸ מלבד הדאגה לשלום החטופים, היה חשש מאבדן שליטה של המלך וקריסת משטרו. ב-8 בספטמבר שוחח שלמה ארגוב, ציר ישראל בווינגטון, עם רוג'ר דייוויס, סגן המנהל לענייני המזרח הקרוב במחלקת המדינה, על המצב בירדן:

[המצב בעמאן] very difficult. היו בעיר חילופי יריות בלתי פוסקים בין יחידות חזית [עממית] לבין יחידות מאסף קטנות של הצבא. החזית שולטת ב-'down town', [ואילו] הצבא מחזיק עדיין בגבעות [מסביב...]. אישית [.] דייוויס מעריך שהמלך לא יפעל [כנגד הפדאיון... הוא חוזה] אחת משתי האפשרויות: [a climax, or more likely, complete collapse of king and Jordan]. [דייוויס] נשמע קודר וכמי שמשלים עם הבלתי-נמנע.⁵⁹

למחרת היום התקשר מקור אמריקני למשרד החוץ וטען כי 'עמאן] בשליטה כמעט מוחלטת של המחבלים', הצבא הירדני מוכה דמורליזציה ו'מורגש פחד אנשי הצבא להסתובב בעיר'. לפי אותו הגורם, בדידות המלך קשה כל כך עד כי הוא 'עונה בעצמו לטלפון בארמון'.⁶⁰ בימים הבאים החמיר המצב ומבול של ידיעות והערכות קודרות שטף את ירושלים. להלן מקצתן: ב-10 בספטמבר פתחו הארגונים הפלסטיניים במתקפה על ארמון המלך,

of a Meeting of the Cabinet, 10 September, 1970, 06:30 p.m.'; 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 12 September, 1970, 7 p.m.', all in BNA, <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-128-47.pdf>

56 מסמך 493, מהמשרד לנציגויות ישראל, 15.9.1970, א"מ, א-7428/24; 'Airgram from the Consulate General in Jerusalem to the Department of State', 16.9.1970, NA

57 המשא ומתן לשחרור החטופים נמשך כל ימות המשבר והסתיים ב-1 באוקטובר 1970 בעסקת חליפין: לילה ח'אלד ואנשי החזית העממית שהיו כלואים בשוויץ ובמערב גרמניה שוחררו תמורת אחרוני השבויים שנותרו בידי החוטפים. 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 1 October, 1970, 9:30 a.m.', pp. 4-5, BNA, <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-128-47.pdf>

58 למשל: מסמכים 141 ו-145 מ-7.9.1970, ומסמך 186 מ-8.9.1970, א"מ, א-7428/24.

59 מסמך 78, 'מייד - סודי', מווינגטון למשרד, 8.9.1970, שם.

60 מסמך 219, 'מייד', נשלח מראש מחלקת החקר, יוסף הדס, לנציגויות ישראל בווינגטון, לונדון ופריז, 9.9.1970, שם.

אך חוסיין נמנע מתגובה. באותו היום הם פרסמו גילוי דעת שקרא להתפטרות חוסיין, להפסקת 'השלטון האמריקני' בירדן ולהתערבות צבאית עיראקית וסעודית 'כדי לשים קץ לפשע'.⁶¹ ב-13 בחודש התפתחה תקרית קשה בגבול הסורי-ירדני בין פדאיון הכפופים לסוריה לצבא הירדני. נראה שהמתקפה הזאת כוונה בידי הממשל בסוריה. אם לא די בכך, בכירים עיראקים ביקרו במחנות הארגונים הפלסטינים, והודיעו על העמדת גדוד הצש"פ העיראקי,⁶² 'קאדסיה', לרשות הפדאיון.⁶³ ב-15 בספטמבר, כשרוח גבית זו בגבם, השתלטו הפדאיון על העיר ארביד, והחזית הדמוקרטית הכריזה על צפון ירדן כאזור משוחרר.⁶⁴ נדמה היה שהשושלת ההאשמית עומדת ליפול.

בישראל העריכו כי האמריקנים לא יתערבו למען המשטר וכי ימיו של חוסיין ספורים. בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת, שהתכנסה באותם הימים, חשפה גולדה את הסתייגותה ממעורבות ישראלית במשבר, ואמרה כי אם המלך 'לא יכול להציל את עצמו, אז אי אפשר להציל אותו [...] רק נס יכול להציל את המלך'.⁶⁵

מבחינת חוסיין, חטיפת המטוסים וההתכתשויות שבאו בעקבותיה היו הקש ששבר את גב הגמל. ב-15 בספטמבר 1970 הוא החליט לפתוח במערכה צבאית לסילוק הארגונים הפלסטיניים מארצו. בטרם פקד על צבאו לנוע, הורה חוסיין לפזר את הממשלה האזרחית ולמנות תחתיה ממשלה צבאית. כדי לרכך את התנגדות היסוד הפלסטיני בארצו, ולשוות למהלך כסות של מלחמה להשבת החוק וסדר לארצו (במקום מלחמה ירדנית-פלסטינית), הוא מינה את הגנרל מוחמד דאוד הפלסטיני לעמוד בראש הממשלה הצבאית שהוכרזה ב-16 בספטמבר.⁶⁶

בתגובה קראה הוועדה המרכזית של אש"ף למרד עממי, לשביתה כללית ולהכנות לעימות מזוין ומקיף נגד 'המשטר הצבאי הפאשיסטי', ולהחלפתו ב'משטר לאומי'. אש"ף הגזים בהערכת כוחו והתפאר שלרשותו עומדים 36,000 לוחמים 'העשויים להפוך את לילה של עמאן ליום ואת יומה ללילה'. הגדיל לעשות פארוק אל-קדומי, שתיאר את המלך חוסיין כ'נמר של נייר שאפשר להדיח בחצי שעה'.⁶⁷

- 61 מסמך 263, 'ירדן', ממחלקת החקר לנציגויות השונות, 10.9.1970, שם.
- 62 'צבא השחרור הפלסטיני' (ג'יש אל-תחריר אל-פלסטיני) הוקם ב-1964, כחלק מהקמת אש"ף. על פי החלטת הליגה, גדודים סדירים של לוחמים פלסטינים יוקמו בצבאות עיראק (גדוד 'קאדסיה'), מצרים (גדוד 'עין ג'אלות) וסוריה (גדוד 'חטיין').
- 63 מסמך 464, 'דחוף', ממחלקת החקר לנציגויות השונות, 14.9.1970; מסמך 331, 'סודי', ממחלקת החקר לווינגטון, 15.9.1970, א"מ, א-7428/24.
- 64 בתגובה העמידה ירדן פרס על סך 10,000 דינר למי שיסיגר לידיה את חואתמה - חי או מת. לעניין זה, ולמאורעות ספטמבר 1970 מנקודת ראותו של מנהיג החזית הדמוקרטית, ראו: נאיף חואתמה, **נאיף חואתמה יתחדת'...** [נאיף חואתמה משוחח], דאר אל-ג'ליל, עמאן 1997, עמ' 91-107.
- 65 גלבר, הזמן הפלסטיני, עמ' 461.
- 66 אשר ססר, **בין ירדן לפלסטין: ביוגרפיה פוליטית של וצפי אל-תל**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ד, עמ' 126-123; אל-תל, **אלארדן ופלסטין**, עמ' 96-97.
- 67 כבהא, **הפלסטינים: עם בפזרתו**, עמ' 235; שלים, **המלך חוסיין**.

למחרת היום, ב־17 בספטמבר, פרצה מלחמת האזרחים בירדן. חטיבה משורינית 60 נכנסה לעמאן מכיוונים שונים והחלה להפגין את מחנות הפליטים אל-וחדאת ואל-חוסין, שבהם היו מפקדות הפדאיון. הכוחות הפלסטיניים היו ערוכים היטב וגילו התנגדות עזה. הצבא, שהבין שהארטילריה לא הכניעה את הארגונים, נכנס לתוך מחנות הפליטים והחל לטהר אותם בית אחר בית. באותה עת כיתר הצבא ערים אחרות שבשליטת הפדאיון – ארביד, ג'רש, סלט וזרקא – והפגין אותן, אך נמנע מלהיכנס אליהן. הלחימה נמשכה זמן ארוך מהמצופה והיו אבדות כבדות, בעיקר לצד הפלסטיני.⁶⁸ רוב מדינות ערב קראו לשני הצדדים להפסיק את הלחימה ולשמור על השקט. הליגה הערבית שלחה שוב נציגים לפשר בין הצדדים ואילו עיראק, סוריה, לוב ודרום תימן התייצבו לצד הפלסטינים. ב־18 בספטמבר עברו הסורים מהצהרה למעשה: כוח שריון חצה את הגבול בסמוך לרמת'א והתקדם לעבר ארביד כדי לחבור לכוחות הפדאיון ב'אזור המשוחרר'. יומיים לאחר מכן הייתה חדירה נוספת וצבא ירדן באזור – שהיה מדולדל עקב הלחימה בעמאן וסביבתה – ניגף לפני השריון הסורי. הכוח הפולש, שהוסווה כיחידות של צש"פ,⁶⁹ מנה שתי חטיבות משורינות (כ־300 טנקים) וחטיבת צש"פ ממוכנת.⁷⁰ הריבונות הירדנית הייתה בסכנה ממשית. חוסיין הבין שאם לא יבקש עזרה צבאית חיצונית – יהיו מחיריה של בקשה זו גבוהים ככל שיהיו – ממלכתו עלולה ליפול.

מעורבות ישראל במשבר

יום ראשון, 20 בספטמבר, היה יום ארוך ומתוח בירדן. הסורים חברו לארגונים הפלסטיניים בארביד, ייצבו קו הגנה ונערכו לכיוון דרום. בעמאן עצמה עדיין היו כסי התנגדות עיקשים של פדאיון, בעיקר באזור שגרירות ארצות הברית, אשר מנעו העברת מסרים בין המלך לאמריקנים. בצר לו פנה חוסיין לשגרירות הבריטית – שעמה היה לו קשר רציף – וקרא לעזרה אמריקנית או בריטית או למצער ל'מכה אווירית ישראלית' נגד הכוחות הסוריים.⁷¹ הוא ביקש מממשלת בריטניה לשקול את הבקשה ולהעבירה לישראל. בבריטניה הייתה התנגדות מקיר לקיר להתערבות צבאית. המומחים במשרד החוץ ובחבר העמים הבריטי האמינו שהפלסטינים ינצחו לבסוף במאבקם נגד המלך, ושפעולה להצלת חוסיין תפגע באינטרסים הבריטיים בעולם הערבי. הם נמנעו מלהעביר את בקשתו לישראל, אך עדכנו את האמריקנים.⁷² כאמור, קבוצת החשיבה הבין-זרועית בוושינגטון ישבה על המדוכה כבר ימים ארוכים

68 ססר, בין ירדן לפלסטין; שלים, שם.

69 החיילים הסורים לבשו את מדי צש"פ, והטנקים נצבעו בדגלי פלסטין.

70 נבו, ירדן: החיפוש אחר זהות, עמ' 171; Sayigh, *Armed Struggle*, pp. 264-265.

71 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 21 September, 1970, 10:30 a.m.', BNA,

<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab128-47.pdf>

72 הממשלה הבריטית, בראשותו של אדוארד הית, נקטה כל ימי המשבר גישה פשרנית כלפי הפדאיון, ומיאנה לעזור לממלכה ההאשמית, בעלת בריתה המסורתית. הדבר הגיע לידי כך שבדיון

ועסקה בשאלת פעולה צבאית בירדן, אמריקנית או ישראלית, תוך שחבריה מעלים תרחישים מגוונים לצעדים שכאלה.⁷³ לפי שעה העדיף הנשיא האמריקני, ריצ'רד ניקסון, לא לערב כוחות ישראליים בגלל הרגישות הרבה והמשמעות שעשויה להיות למעורבות כזאת למעמדו של חוסיין בעולם הערבי.⁷⁴ אולם בשעות הערב התקבל מחוסיין מסר נוסף, נואש אף יותר מקודמו, שהביא אותו לשנות את עמדתו. בהודעה נאמר שהמצב הידרדר באופן חמור, שכוחות סוריים כבשו את ארביד ושהחייילים בבירה נתונים במצב של תסיסה. חוסיין אמר גם שתקיפה אווירית נגד הכוחות הפולשים חיונית להצלת ארצו, ושבקרוב ייתכן שהוא יאלץ לבקש גם סיוע של כוחות יבשתיים.⁷⁵

הבהילות והדחיפות שבהודעת חוסיין הניעו את האמריקנים לפנות לישראל. קיסנינג'ר טלפן ליצחק רבין, שגריר ישראל בווינגטון, אמר לו שהנשיא ומזכיר המדינה יראו בעין יפה מתקפה אווירית של ישראל, שהם יפצו את ישראל על כל הפסד חומרי, ושהם יעשו כל שביכולתם למנוע התערבות סובייטית.⁷⁶ רבין ענה לו שהוא צריך להיוועץ עם ראש הממשלה, גולדה מאיר, שבאותה העת נאמה לפני קהל יהודי בניו יורק. השניים החליטו להודיע על הבקשה הירדנית ליגאל אלון, ממלא מקום ראש הממשלה, ולשאול לדעתו.⁷⁷ הבקשה הירדנית למעורבות לא נפלה על ישראל 'כרעם ביום בהיר'. ב-1970, כל

על אפשרות של מעורבות צבאית אמריקנית התעקשו הבריטים שהם לא ישתמשו במתקנים או בבסיסים בריטיים באזור. לעניין זה, ולגישה הבריטית בכללותה, ראו תרשימי ישיבות הקבינט הבריטי מספטמבר 1970, BNA, <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-128-47.pdf>. ראו גם: Nigel Ashton, *King Hussein of Jordan: A Political Life*, Yale University Press, New Haven, CT c2008, pp.148-150.

73 למשל, מסמך מקיסנינג'ר לנשיא מ-16 בספטמבר: 'Memorandum for the President – Options in Jordan', Retrieved on December 2018 from Nixon Library, <https://www.nixonlibrary.gov/sites/default/files/virtuallibrary/documents/jan10/087.pdf>.

74 מוקדם יותר באותו החדש, בעיצומו של משבר חטיפות המטוסים, נפגש הנשיא ניקסון עם ראשי מערכת הביטחון שלו. בין השאר נכחו בפגישה קיסנינג'ר, רוג'רס, סיסקו, מלווין ליירד (שר ההגנה), גיי אדגר הובר (ראש ה-FBI) וריצ'רד הלמס (ראש ה-CIA) – לדין על מעורבות צבאית בירדן. הנשיא שאל את הנוכחים מה יקרה אם ישראל תתערב לטובת חוסיין. בתגובה ענה סיסקו כי מעורבות שכזאת 'תהיה גזר דין מוות לחוסיין', וכי הדבר יוביל לחזית מאוחדת של מדינות ערב נגד ארצות הברית וישראל. ראו: 'Memorandum from the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon', 8.9.1970, NA, <http://2001-2009.state.gov/documents/organization/113360.pdf>.

75 'Secret – ExDis', 21.9.1970, 01:52, Nixon Library, https://www.nixonlibrary.gov/sites/default/files/virtuallibrary/documents/mr/092170_jordan.pdf. השוו למברק 'סודי בתכלית', מרבין לאלון [העתק שר הביטחון], 20.9.1970, א"מ, א-7529/7.

76 להלן הנוסח באנגלית, כפי שהעביר רבין לארץ: 'We would look favourably on your action[.]. If you take such action we would make good material losses. We would also take steps vis a vis Soviet Union'.

77 יצחק רבין, פנקס שירות, כרך א, ספריית מעריב, תל אביב 1979, עמ' 311-312; איתמר רבינוביץ', רבין: חייל, מדינאי, מנהיג, כנרת, זמורה-ביתן, חבל מודיעין 2017, עמ' 103.

תקופת ההסלמה וההידרדרות הפנימית של ירדן, עסקה הצמרת הביטחונית-מדינית של ישראל בשאלת עתידה של הממלכה. היו בה שני מחנות עיקריים: קבוצה אחת צידדה בחיזוק מעמדו ומשטרו של המלך חוסיין, שנחשב לאויב מוכר מתון; הדעה הנוגדת תמכה בהפיכתה של הממלכה הירדנית ההאשמית למדינה פלסטינית, דבר שיפתור ויפטור את ישראל מבעיית הפליטים.⁷⁸ בין המתנגדים – מלבד ראש הממשלה, שהייתה פסימית באשר לגורלו של המשטר – ניתן למנות את שר החוץ, אבא אבן, ושר הביטחון, משה דיין לכל הפחות שווי נפש לעתידו של חוסיין. כך, בהאזנה חשאית ששתלו ארגוני הביון האמריקנים במוסדות האו"ם, נקלטה שיחה פרטית בין אבן לצ'רלס יוסט, שגריר ארצות הברית לאו"ם: לפי שעה ישראל תומכת במלך מכורח הנסיבות, אבל 'העולם לא יגיע לקיצו אם חוסיין יסתלק מהזירה', ואם הפלסטינים ישלטו בירדן – הדבר יקל על ישראל להגיע עמם להסדר.⁷⁹ דיין, לעומתו, אמר בריאיון לטלוויזיה הישראלית בשיאו של המשבר: 'לא נתאבל על חוסיין אם יוחלף על-ידי מישהו שירצה לעשות עמנו שלום'.⁸⁰ עתה היה הכדור במגרש הישראלי ועל הממשלה היה להחליט אם להתערב במשבר לא לה, ולסכן את ביטחונה וחיי חייליה או לצפות בשכנתה מתפוררת ולהסתכן בהקמת ישות פדאנית עוינת בגבולה המזרחי.

לפני שנמשיך בתיאור השתלשלות האירועים ראוי להתעמק בדמותם של מקבלי ההחלטות בצד הישראלי. באותה העת שהתה ראש הממשלה גולדה מאיר בארצות הברית בביקור עבודה מתוכנן, מה-16 עד ל-25 בספטמבר, ללא כל קשר למשבר הירדני. מי שמילא את מקומה בהיעדרה היה סגנה, יגאל אלון, שכיהן כשר החינוך,⁸¹ אולם משקלו הסגולי בקרב חברי הממשלה ובציבור עלה על תפקידיו הרשמיים. אלון, מפקדו הנערץ של הפלמ"ח ומצביא צבאי מזהיר במלחמת העצמאות, נחשב לאחד ממיצגיו הבכירים של דור תש"ח, וסומן בידי רבים כמיועד להנהגת המדינה. בשנות השישים כיהן כשר במשרדים 'אזרחיים' – העבודה, הקליטה והחינוך – אך נחשב גם כבר סמכא ביטחוני בממשלות שונות. ב'תקופת ההמתנה' לפני מלחמת ששת הימים הוצע שאלון יקבל עליו את תיק הביטחון מידי ראש הממשלה אשכול, אך בעקבות תחושת הדחיפות הוקמה 'ממשלת הליכוד הלאומי' שהביאה לבסוף למינויו של דיין. ב-1969, עם פטירתו הפתאומית של אשכול, הייתה ציפייה כי אחד מבני דור הביניים של מפלגות הפועלים, אלון או דיין, יעמדו בראשות הממשלה – אך דור הוותיקים התנגד ומינה כפשרה את גולדה מאיר.⁸² ממשלתה

78 על פי זיכרונותיו של מרדכי (מוטה) גור, ששימש באותה העת כאלוף פיקוד צפון. בתוך: ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 125.

79 'Intelligence Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency', 23.9.1970, NA, <http://2001-2009.state.gov/documents/organization/113360.pdf>

80 ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 124.

81 עדות יגאל אלון לפני ועדת אגרנט, 14.2.1974, עמ' 14. מתוך האתר הרשמי של א"צ, http://archivesdocs.mod.gov.il/Agranat2/yigal_alon/index.html. אוהור ב-7.5.2017.

השנייה, שבראשה עמדה בעת משבר 'ספטמבר השחור', נחלקה לשני מחנות – 'מחנה אלון' ו'מחנה דייך', שלרוב החזיקו בדעות מנוגדות בתכלית. עמדת הפתיחה המוחלשת של מאיר, כמי שלא יועדה לתפקיד, לצד 'הילת הגנרלים' שממנה נהנו השניים גרמה לכך שהיא הרבתה להיוועץ בהם, בעיקר בנושאי חוץ וביטחון, ונטתה לעתים לקבל את דעותיהם בלא סייגים.⁸³

יגאל אלון, ראש הממשלה בפועל בעת הפלישה הסורית לירדן, דגל באקטיביזם – צבאי ומדיני כאחד – וקידש את נקיטת היזמה על פני חוסר המעשה.⁸⁴ הוא ראה הכרח בהשתלבות ישראל במרחב וביצירת קשרים עם מיעוטי האזור ומדינות ערב המתונות. ב-1968, כשנתיים לפני פרוץ מלחמת האזרחים הירדנית, כתב אלון בספרו **מסך של חול**, שבו שטח את משנתו הביטחונית-מדינית, כי ישראל תהיה רשאית לחצות את קווי הפסקת האש 'לצורך הדברת המלחמה הזעירה, הטרור והחבלה [...] לצורך הושטת עזרה לבעלי-ברית פוטנציאליים בארצות שכנות [...] ולמקרה של שינוי מאיים בסטטוס-קוו בארץ שכנה'. בהמשך אף הדגיש, בחזותו את המשבר המתקרב, כי 'בעיית ההתערבות עולה ראש לכל בהקשר לעתידה של ממלכת ירדן, שהכל מנבאים לה התמוטטות. גלוי וידוע, שישאל יש לה עניין ביטחוני ומדיני מיוחד בעתידותיה של מדינה זו. לכן אין היא יכולה לגלות אדישות לגורלה'.⁸⁵ בפריזמה זו יש לראות את תכניתו המדינית להסדרת שטחי יהודה ושומרון, על אוכלוסייתם הערבית, 'תכנית אלון', ואת מהלכיו במשבר ספטמבר 1970.

דמות המפתח השנייה בפרשה היה יצחק רבין, שגריר ישראל בווינגטון. רבין, הרמטכ"ל עטור התהילה של מלחמת ששת הימים, מונה לתפקיד השגריר בפברואר 1968, ועם פרוץ מלחמת האזרחים בירדן כבר היה דמות מוערכת הן במסדרונות הבית הלבן והפנטגון, הן בקרב חברי הממשלה בישראל.⁸⁶ רבין עבר מסלול דומה לאלון ואף נחשב בן טיפוחיו. במלחמת העצמאות היה סגנו של אלון בפלמ"ח ובין השניים שררה הערכה הדדית.⁸⁷ אולם בתכונותיו נחשב רבין להיפוכו של מורהו: הוא היה פרגמטיסט קפדן, זהיר עד כדי חששנות, ולא אבה לסטות מן הסטטוס קוו.⁸⁸

82 להרחבה בנושאים אלה, ראו: מנור, **יגאל אלון**, עמ' 81-219.

83 לימים אמרה גולדה כי אחת השגיאות הגדולות שעשתה בחייה הייתה שסמכה על אחרים, בייחוד בכל הנוגע לענייני צבא וביטחון. ראו: מירון מדויני, **גולדה: ביוגרפיה פוליטית**, ידיעות אחרונות, תל אביב 2008, עמ' 662; מנור, שם, עמ' 25-29.

84 לא בכדי כינה אותו אודי מנור, הביוגרף הפוליטי שלו, איש ה'אנטי סטטוס קוו'. מנור, שם, עמ' 25-27. יגאל אלון, **מסך של חול: ישראל וערב בין מלחמה לשלום**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ח, עמ' 423.

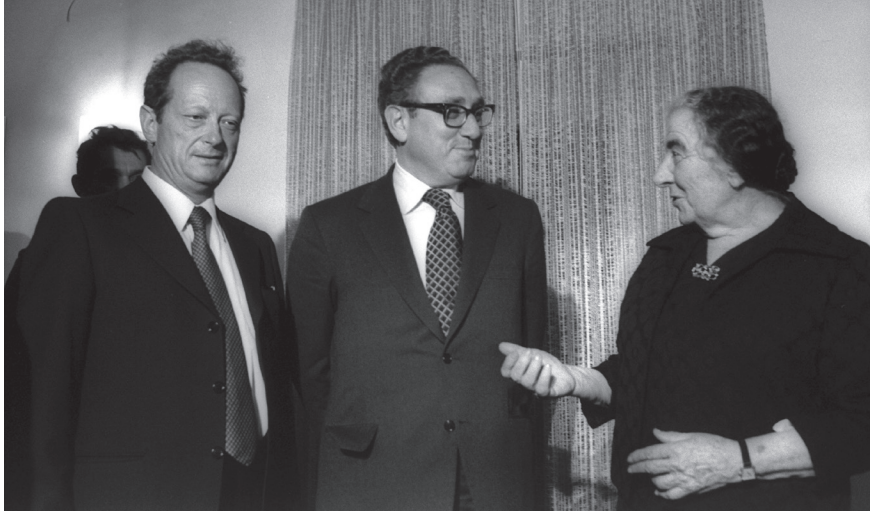
86 יוסי גולדשטיין, **רבין: ביוגרפיה**, שוקן, ירושלים ותל אביב 2006, עמ' 221-228.

87 רבינוביץ', **רבין: חייל, מדינאי, מנהיג**, עמ' 36-37. עם מינויו של רבין לראשות הממשלה ב-1974 נתעכרה מערכת היחסים ביניהם, והייתה לעוינת. לעניין זה, ראו: עמוס שיפריס, **ממשלת רבין הראשונה, 1974-1977**, פורת, צור יגאל 2013, עמ' 228.

88 גולדשטיין, **רבין: ביוגרפיה**, עמ' 463-467.

סיכון מחושב: מעורבות ישראל במלחמת האזרחים בירדן

שני האישים הללו – אלון ורבין – עתידים היו לעצב את אופי המעורבות הישראלית והיקפה. היעדרה של גולדה מן הארץ, אופיו האקטיביסטי של אלון ומעמדו האיתן בקרב חברי הממשלה, לצד ההערכה הרבה שרחש הממשל האמריקני לרבין הביאו לכך שהמשבר נוהל בעיקר בציר אלון-רבין מול קיסנינג'ר.⁸⁹ ראשי המדינות, גולדה וניקסון, מילאו תפקיד אינסטרומנטלי בעיקרו.

גולדה מאיר, הנרי קיסנינג'ר ויגאל אלון במעון ראש הממשלה בירושלים, פברואר 1974 היעדרותה של ראש הממשלה מן הארץ, ואופיו האקטיביסטי של סגנה אלון – היו מהמניעים העיקריים למעורבות ישראל במשבר.
צלם: משה מילנר, לשכת העיתונות הממשלתית

עם פרוץ הקרבות, ב־17 בספטמבר, חזה אלון את השתלשלות האירועים העתידית – מעורבות בין־ערבית בסכסוך הפלסטיני-ירדני, ובקשה ירדנית-אמריקנית לעזרה. הוא חתר להתערבות ישראלית, ושלח באותו היום מברק בהול לגולדה: 'הצבא העיראקי מרוכז במחנותיו וטרם נכנס לפעולה[.] אך הוא הודיע שהנו עומד לצד המחבלים. מציע שתבררו עם האמריקנים מה עמדתם כלפי המתרחש בירדן[.] ותודיעוני בהקדם אם ומתי צריך להפציץ הריכוזים העיראקיים על־ידי חיל־האוויר שלנו תוך מציאת או יצירת תואנה מתאימה'.⁹⁰

אלון לא הסתפק בכך וכינס באותו היום את ועדת השרים לענייני ביטחון, שהסמיכה אותו, בהתייעצות עם שר הביטחון והרמטכ"ל, 'להפעיל את חיל־האוויר נגד הכוחות

89 להרחבה על המשבר בעניו של קיסנינג'ר, ראו: קיסנינג'ר, *שנותי בבית הלבן*, עמ' 622-656.

90 מברק מאלון לגולדה, 'בהול: לעיניך בלבד', 17.9.1970, א"מ, א-7412/9.

העיראקיים או הסוריים, במקרה של התערבות פעילה מצדם לצד המחבלים, [ו]בתנאי שבקשה כזו תופנה אלינו על-ידי המלך חוסיין בתמיכת האמריקנים או בידיעתם.⁹¹ ואכן, בשיחת קיסינג'ור-רבין בליל 20 בספטמבר, התגשמה תחזיתו של אלון כמעט במלואה.

למחרת התכנסה בירושלים ישיבה דחופה ומאולתרת של 'המטבחון' כדי לדון בבקשתו יוצאת הדופן של חוסיין. בישיבה השתתפו אלון, שר הביטחון משה דיין, הרמטכ"ל חיים בר-לב והמזכירים הצבאיים של ראש הממשלה ושר הביטחון, סא"ל ישראל ליאור וסא"ל שלמה רביב.⁹² הרמטכ"ל אמר שאין בעיה מבצעית לתקוף מן האוויר את הכוחות הסוריים שפלשו לירדן, אך הוא אינו בטוח שתקיפות אלה ישיגו 'ניצחון ברור'. דיין, שהיה מסויג תחילה מן המעורבות, פקפק אף הוא בעיילות התקיפה מהאוויר והציע שגולדה תבהיר לאמריקנים כי דרישתם להתערבות אווירית בלבד אינה מתקבלת על הדעת. תוצאות תקיפה כזאת לא תהיינה שוות את הגינויים והלחץ הבין-לאומי שישראל עלולה לספוג בעקבותיה. אלון ניסה להעביר את הדיון לפסים מעשיים – לערוך הכנות מתאימות למבצע צבאי בצפון ירדן. עוד הציע כי תאורגן פגישה בין המלך חוסיין ובינו, שבה יעביר מסר אישי למלך כי ישראל תומכת בו. שר הביטחון דיין תמך ברעיון מפני שלדידו הפעולה הישראלית בצפון ירדן חייבת להיות מתואמת עם המלך וצבאו.⁹³

הישיבה הסתיימה באישור עקרוני למעורבות, אך הודגש כי מבצע אווירי לבדו אינו מענה הולם למצב המתפתח בירדן, וכי הכרחי יהיה להפעיל כוחות יבשה. לאור סכנת המלחמה המעורבת במבצע, 'לרבות בחזית התעלה [...] תוך מעורבות סובייטית', ביקשה ישראל ביטחונות והפנתה אל האמריקנים כמה שאלות מהותיות: האם ארצות הברית מוכנה לפנות לישראל באורח רשמי בנידון? האם המלך מוכן ליצור קשר ישיר עם ישראל, לשם תיאום ביטחוני? כיצד תפעל ארצות הברית למניעת התערבות הסובייטים? אם העניין יגיע לאו"ם, האם מוכנה ארצות הברית לעמוד לצד ישראל ולהפעיל את זכות הווטו שלה? כמו כן הבהירה ישראל כי אינה יכולה להיות אחראית לגורל בני הערובה המוחזקים בידי החזית העממית.⁹⁴

בימים הבאים פעל רבין כדי להשיג תשובות לשאלות הקבינט. הוא שוחח עשרות פעמים עם קיסינג'ור, עם אלכסנדר הייג, יועצה הצבאי של המועצה לביטחון לאומי, ועם ג'וזף סיסקו, איש מחלקת המדינה כדי ללבן פתרון.⁹⁵ הפערים היו גדולים. האמריקנים רצו

91 ממשרד ראש הממשלה ל[ראש הממשלה], ניו יורק, 'מברק/סודי ביותר/לנמען בלבד', 17.9.1970, שם.

92 Pedatzur, 'The Rescue of King Hussein's Regime', pp. 306-307

93 שם; רבין, פנקס שירות.

94 Pedatzur, 'The Rescue of King Hussein's Regime', pp. 310-312; Ashton, *King Hussein of Jordan*, pp. 150-151

95 למשל: מרבין לדיניץ, 'סודי ביותר: לעיניך בלבד', 21.9.1970; מרבין לגזית [העתק דיניץ, ר' אמ"ן], 'דו"ח רישום שיחתי עם סיסקו היום ב-12:00', 21.9.1970; מסמך 200, מושינגטון למשרד

שצה"ל יתערב מידית להציל את חוסיין, ואילו ישראל ראתה במעורבות הזדמנות לחידוש היחסים הביטורליים עם ירדן, והמשיכה להתעקש על קיום מפגש ישיר בין המלך לנציגים ישראלים.⁹⁶ בינתיים הציעו האמריקנים רעיון נוסף, של חוסיין עצמו: ישראל תתקוף את הסורים ברמת הגולן וכך תנתק את קווי האספקה של חיל המשלוח הסורי לירדן מחד גיסא, ולא תעמיס על המלך את המשא של מעורבות ישראלית לטובתו, על אדמתו, מאידך גיסא. ישראל סירבה, בטענה שמתקפה כזאת, המערערת על הריבונות הסורית, תחייב את הסובייטים לבוא לעזרת בעלי בריתם.⁹⁷

סירוב זה והרצון הישראלי לביטחונות וערבויות בכתב הכעיסו את קיסינג'ר. הוא העריך שההתנהגות הישראלית הססנית ומתמהמהת, התייחס בביטול לקושיות שהעלתה ממשלת ישראל וניאות להתחייב בעל פה רק למקצתן, בעיקר בכל הנוגע לסובייטים.⁹⁸ הצעתו לרבין הייתה: 'אל תנסו לסחוט יותר מדי תנאים לפני שתתחילו לפעול. למסמכים אין חשיבות במציאות של ימינו. אם תחטיפו לסורים, זה ייקף לזכותכם'.⁹⁹ בדיווח לארץ טען רבין ש'תשובות [האמריקנים בנושא...] אינן מספקות', ושאינן 'סיכוי להגיע להסכם פורמאלי בינינו לביןם'. עוד העריך שסירוב ישראלי ייצור, ככל הנראה, משקעים ביחסי ישראל-ארצות הברית, אך 'השיקול המרכזי צריך להיות השיקול הישראלי'. הוא הוסיף את דעתו בעניין:

במצב הנוכחי אין הכרח בנקיטת הסיכונים החמורים שפעולה צבאית בהיקף הנידון כרוכה בהם. כוונתי לעצם הסתבכות בפעולה צבאית היכולה לדרדר את המצב הכללי

ראש הממשלה, 'שאלות לאמריקאים: סודי ביותר', 21.9.1970; מסמך 201, מווינגטון למשרד רה"מ, 'סודי ביותר: בהול', 21.9.1970 - כולם בא"מ, א-7412/9; 'Transcript of a Telephone Conversation Between the President's Assistant for National Affairs (Kissinger) and the Israeli Ambassador (Rabin)', 20.9.1970, 11:30 p.m.; 'Transcript of a Telephone Conversation Between the President's Assistant for National Affairs (Kissinger) and the Israeli Ambassador (Rabin)', 21.9.1970, 10:45 p.m., all in .NA, <http://2001-2009.state.gov/documents/organization/113360.pdf>

96 רבין העביר לקיסינג'ר את דברי אלון ש'חייבת להיות מטרה פוליטית מוגדרת מעל ומעבר לגירוש הסורים. המטרה צריכה להיות תיאום פוליטי הדוק בינינו לבין המלך. כמו כן, הכרחי שיהיה תיאום לפני הפעילות הצבאית למנוע תקלות'. מרבין לאלון [העתק שר הביטחון, ר' אמ"ן], 'סודי ביותר', 21.9.1970, א"מ, א-7529/7.

97 שם. בעניין זה יש לציין כי הסורים פלשו לירדן ללא התייעצות מוקדמת עם ברית המועצות, והאמריקנים העריכו שהסובייטים כועסים על כך ולא ימהרו להתערב צבאית במשבר. יתרה מזאת, נציג ברית המועצות בווינגטון מסר לאמריקנים שממשלו פועל כדי לעצור את התוקפנות הסורית. ראו מסמך תדרוך של ה-CIA למועצה לביטחון לאומי, ותזכיר שנשלח מהמשרד להערכה לאומית ב-CIA לנשיא: 'Jordan - DCI Briefing for 23 September NSC', 22.9.1970; 'Likely Soviet Reactions to Possible US or Israeli Actions Concerning Jordan', 25.9.1970, CIA Archives, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T00827A002200040002-8.pdf>; <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00967A000200030001-9.pdf>.

98 פגישת רבין עם 'קרדינל' ו'אוריה' (קיסינג'ר והייג), 21.9.1970, א"מ, א-7412/9.

99 שלים, המלך חוסיין.

בכל הגזרות, האבידות הרבות הכרוכות בפעולה כזו,] והסיכון שבעימות מוגבל עם בריה"מ. אחרי הכל,] אין כל ביטחון שלא נמצא עצמנו בפני מעורבות סובייטית גם בסוריה בעקבות פעולה צבאית ישראלית מסוג זה [...] לפיכך הנני ממליץ שבשלב זה [...] אין אנו מוכנים לקבל [...] החלטה חיובית להפעלת כוחות צה"ל באוויר או ביבשה כנגד הכוחות הסורים בירדן.¹⁰⁰

בישראל ניסו למצוא פתרון. שר החוץ אבן, ששהה בארצות הברית באותה עת כחלק ממפליית ראש הממשלה, הציע שרביץ וקסינג'ר יחתמו בראשי תיבות על 'נוסח מוסכם של ה-oral answers', כדי לשוות להן מעמד מחייב.¹⁰¹ האמריקנים, כדרכם מאז פרוץ המשבר, לא ששו להתחייב והעניין 'נתקע'. למרות זאת החליטה ממשלת ישראל ב-22 בספטמבר 1970 להיענות לבקשה האמריקנית להתערב בירדן (תוך 'לוליינות' פוליטית):

תשובות [האמריקאים] שניתנו ב-oral paper הובאו לידיעת הממשלה, הרואה בהן תשובות מחייבות המהוות גם פנייה רשמית אמריקנית אלינו. אנו מוכנים עקרונית לבצע פעולה נגד הכוחות הסוריים בירדן. כוונתנו לפעולה אווירית [...] אולם במידה שהמצב יצריך,] נערוך גם פעולה יבשתית. בשני המקרים תהיה פעולתנו מכוונת ישירות נגד הכוחות בירדן. אין אנו מוכנים לפעול [נגד] מטרת סוריות בסוריה.¹⁰²

גם הפעם הציגה ישראל את הסתייגותיה: קיום פגישה עם נציג ירדני; בקשה לבואו של שליח אמריקני בכיר לארץ, 'לשם בירור הפרטים הנוגעים לפעולה וההשלכות שלה'; וכמובן הבהרות לתשובת הממשל בקשר למעורבות הסובייטית – ישראל דרשה התחייבות אמריקנית לעזרה כנגד ברית המועצות, גם אם זו תגיב חודשים רבים לאחר מכן.¹⁰³ למרות ההסתייגות החל אלון בצעדים מעשיים: הוא הורה לחיל האוויר לשגר מטוסי קרב לצפון ירדן, לגיחות אזהרה מעל הכוחות הסורים; בהוראתו, ועל אף דעת שר הביטחון דיין, ש'לא רצה להרגיז את האמריקנים', הוחשו כוחות שריון גדולים לאזור משולש הגבולות לאור יום וללא הסוואה; החל גיוס מילואים נרחב; לבסוף הורה אלון למטכ"ל לרענן את תכנית הפעולה למקרה שירדן תתפרק, ושכנותיה – סוריה, עיראק וסעודיה – יעשו בה מחסף שטחים כללי. לפי תכנית זו יהא על צה"ל לנוע במהירות כדי להבטיח לישראל את פסגות הגלעד, את כרכ ואת עקבה בין שארצות הברית תסכים לכך או לא.¹⁰⁴ בד בבד

100 מרבין לדיניץ [רל"ש רה"מ], 'לעיניך בלבד', 21.9.1970, א"מ, א-7412/9.

101 לנוסח של ה-oral paper, ראו: מושינגטון לדיניץ, 'ההבהרות האמריקניות לגבי התערבות בירדן (ספטמבר 1970)', 21.9.1970, שם, א-7532/12.

102 מסמך 473, ממשדר ראש הממשלה לזושנינגטון, 'בהול/טפל', 22.9.1970, שם, א-7412/9.

103 שם.

104 מגור, יגאל אלון, עמ' 279; משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, עידנים, ירושלים 1976, עמ' 539-543; אורן, 'פרוטוקולים שנחשפים משרטטים את התיאום הביטחוני הראשון בין ואשינגטון לירושלים'; שלים, המלך חוסיין, עמ' 290. בעניין זה ראו מברק 'סודי ביותר: בהול', מאלון לרביץ: 'לידיעתך בלבד' – באם תתפורר ממלכת ירדן ושכנותיה תנגוסנה ממנה, אנו שומרים לנו את הזכות לעשות כהבנתנו'. מסמך 939, א"מ, א-7529/7.

התראיין ברדיו וטען כי 'אנו נאלצים להפעיל את זכותנו המוסרית ועצמתנו הצבאית להבטיח את האינטרסים הביטחוניים שלנו בקו המזרחי'.¹⁰⁵

אלון לא הסתפק בכך ושיגר באמצעות השגריר האמריקני בתל אביב, מסר ידידותי לחוסיין: 'עוקב אחר האירועים באהדה עמוקה ומתוך רצון טוב. מציע פגישה מיידית להבהרת המצב אתך או עם אחד מעוזריך המוהימנים והמוסמכים. בחר במועד המתאים לך'. באמצעות מסר זה רצה אלון להרגיע את המלך שלא זו בלבד שישראל לא תנצל לרעה את קשייו הפנימיים, אלא שהיא מוכנה אף לסייע לו.¹⁰⁶ התשובה הירדנית התקבלה תוך שעה: 'אסיר תודה עד מאוד לדאגתו של חבר ותיק. המצב חמור מאוד בצפון. מנסה להתארגן מחדש, ואם תינתן הזדמנות אולי יהיה אפשר להדוף את האיום. בכל אופן, יש חשש רציני לפריצת הדרך, והדבר יתבע פעולה מיידית. ארגן פגישה בהקדם האפשרי. בינתיים, אנא שמור על קשר בערוץ זה. מיטב הברכות והאיחולים'. מסר נדיר זה חושף את תחושת הרווחה של חוסיין המבודד עם מיסודו מחדש של ערוץ הקשר מעבר לנהר.¹⁰⁷ ביום שלישי, 22 בספטמבר, התהפך הגלגל. חוסיין, מעודד מהגיבוי הישראלי-אמריקני,¹⁰⁸ הורה לחיל האוויר הקטן שלו לפעול נגד הכוחות הסוריים שבצפון המדינה. בפעולה מתואמת עם חילות הקרקע, הסב הצבא הירדני אבדות כבדות לסורים, ובאותו הלילה נסוגו הסורים וחזרו לשטחם, לאחר שאיבדו 210 טנקים ומשוריינים, וכ־600 חיילים. נסיגת הסורים אפשרה לצבא הירדני לפתוח במתקפה כוללת על הפדאיון ולדחוק את רגליהם ממרכזי הערים. הפלסטינים סבלו אבדות קשות וכמה ממנהיגיהם נפלו בשבי. ככל שעברו הימים, כבש הצבא הירדני מאחז אחר מאחז – וממשלת ירדן השיבה את השליטה לידיה. אולם לחץ בין-ערבי כפה על חוסיין לבלום את הלחימה. האשמות בדבר טבח בפלסטינים שבו ונשמעו בכלי התקשורת הערביים. נאצר כינס פסגת חירום בקהיר כדי לסיים את המשבר. ואכן, ב־27 בספטמבר נחתם הסכם הפסקת אש בין חוסיין לערפאת בנוכחות נאצר, ששימש כמתווך. עתה הוכחה לכולם עליונות המשטר הירדני. תמיכתו של נאצר בהסכם חיזקה את חוסיין, ונתנה למהלכיו כסות מוסרית.¹⁰⁹

105 מגור, שם; 'לישראל זכות עקרונית לפעול בירדן אם ייפגעו ענייניה – אלון', דבר, 21.9.1970.
106 חוסיין חשש מאוד מהאפשרות שישראל תנצל את מצבו. כך למשל, ב־15 בחודש, ערב פרוץ המלחמה, העביר לישראל, דרך האמריקנים, שאילתה בנוגע לפעילות ישראלית נרחבת בדרום הבקעה. שלושה ימים לאחר מכן התלונן לפני הבריטים על כך שישראל פתחה באש בחלק הצפוני של הגבול. בשני המקרים ישראל הכחישה. ראו: מסמך 341 מרבין למשרד החוץ, 'מייד', 15.9.1970; מסמך 358, ממנכ"ל משרד החוץ לשגריר ישראל בלונדון, מיכאל קומיי, 'סודי', 18.9.1970. שניהם בא"מ, א-7428/24.

107 שלים, המלך חוסיין, עמ' 290.
108 ישראל הסכימה להעביר דרך שטחה תרופות ותרומות דם, ולקבל נפגעים לשטחה ולטפל בהם. ראו: מסמך 240, ממשרד החוץ אל נציגות ישראל באו"ם (ג'נבה), 21.9.1970; מסמך 70, ממשרד החוץ לבוקרשט, 'בנשלום', 23.9.1970. מאוחר יותר, ב־27 בספטמבר, הגיעה שירה אווירית אמריקנית של בתי חולים שדה לירדן דרך ישראל. מגזית לרבין, 'מייד': מזורהלן, 27.9.1970. כל המסמכים בא"מ, א-7428/24.

109 שלים, המלך חוסיין, עמ' 290.

בוושינגטון ובירושלים שרר עדיין 'ערפל קרב', ונמשכה ההתמקחות על הערבויות האמריקניות.¹¹⁰ רק בלילה שבין 23-24 בספטמבר הבינו בבית הלבן כי הסורים עומדים לפני נסיגה.¹¹¹ לאור המצב החדש דרשו האמריקנים שישראל 'לא תנקוט פעולה צבאית חד-צדדית [...] בלי התייעצות מוקדמת עם ארה"ב'.¹¹² לאחר שאושרה הידיעה שהסורים נסוגו ושהסכנה למשטר ההאשמי חלפה, החל הקרב על ההכרה. במחלקת המדינה נשמעה תזה שהנסיגה הסורית אירעה בגלל לחץ סובייטי. השליחים הישראליים נזעקו ופעלו במרץ נגד תפיסה זו. המאמצים נשאו פרי. ב-23 בספטמבר התקשר קיסנינג'ר לרבין וביקש להעביר מסר תודה לגולדה מאת הנשיא, ובו אמר לה כי 'לעולם לא ישכח את התפקיד שישראל מילאה במניעת ההידרדרות בירדן ובבלימת הניסיון לבצע שם הפיכת המשטר [...] ושמזלה של ארה"ב הוא שיש לנו בעלת ברית כישראל במזרח התיכון [...] ומה שהתרחש יובא בחשבון, בכל התפתחות בעתיד'.¹¹³ הוקרתו של הממשל על הטיפול במשבר הביאה לכך שבאוקטובר 1970 הודיע ניקסון לגולדה על פתיחה נוספת של מאגרי הנשק לישראל במימון אמריקני חסר תקדים עד אז – 545 מיליון דולר – ואספקת 18 מטוסי 'פנטום', ומאתיים טנקים, בהם מהדגם האמריקני החדיש ביותר.¹¹⁴ כך התהפך הגלגל בין

110 למשל: מסמך 213, מארגוב לדיניץ, 'לעיניך בלבד: סודי ביותר', 23.9.1970, ומסמך 214, מארגוב לאריאל, 'סודי ביותר', 23.9.1970, א"מ, א-7412/9.

111 'Top Secret – UMBRA: The Situation in Jordan', 24.9.1970, retrieved on December 2018 from CIA Archives, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LOC-HAK-556-6-7-1.pdf>

112 מרבין למשרד רה"מ [העתקים שר הביטחון ושר החוץ], 'בהול', 23.9.1970, א"מ, א-7412/9.

113 מרבין לדיניץ, 'סודי ביותר', 23.9.1970, שם, א-7412/9; יוסי גולדשטיין, גולדה: ביוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2012, עמ' 516-517. השוּו עם דברי סיקו לרבין ב-23 בספטמבר, ולשבחיו לישראל ב-25 בספטמבר בשיחה עם אלי זעירא (נספח צה"ל בווישינגטון): ארגוב ורביב, מסמך 232, מרבין למשרד ראש הממשלה [העתק שר החוץ], 'מייד', 24.9.1970; וכן מסמך 241, מארגוב לירושלים [העתק שר החוץ, מנכ"ל משרד הביטחון], 25.9.1970, שם, א-7412/9.

114 בעניין זה ראוי לציין את פועלו של רבין, שניצל את המעורבות הישראלית עד תום ואמר לסיסקו: 'ארצות הברית נלחמת מלחמות רבות למען טובתם של אחרים [וכל זאת] בכוחותיה שלה, בכספה שלה וכולי. בשבוע האחרון פנתה ארצות הברית לישראל בבקשה שתילחם מלחמה שאינה בדיוק מלחמתנו – להציל את משטר המלך חוסיין [...] בלי להתחשב במטרותינו הפוליטיות, השבנו עקרונית בחיוב. אין לישראל התחייבות רשמית מארצות הברית ולא ברית רשמית עמה. קיבלנו על עצמנו את הסיכון שבעימות [אפשרי] עם הרוסים [...] למרות זאת, עלינו להתווכח במשך שנים כדי לקבל [מכם] כמה מטוסים שכבר שילמנו עליהם במלואם'. ראו: Pedatzur, 'The Rescue of King Hussein's Regime', pp. 314-315. לפירוט העסקה הביטחונית, ראו: מסמך מקיסנינג'ר למזכיר המדינה, סיקו, ולשר ההגנה, ליירד (עם העתקים ליושב ראש המטות המשולבים, לראש ה-CIA ולמנכ"ל משרד הניהול והתקציב), מאמצע אוקטובר 1970. National Security Decision Memorandum 87', 15.10.1970, Nixon Library, <https://fas.org/irp/offdocs/nsdm-nixon/nsdm-87.pdf>

סיכון מחושב: מעורבות ישראל במלחמת האזרחים בירדן

לילה. גולדה, שנקראה לביקור נזיפה בהול בושינגטון, עקב סירובה להשתתף בשיחות יארינג על פי מתווה רוג'רס – סיימה את סיורה כשהיא עטורת מחמאות.¹¹⁵

אחרית דבר

ב־28 בספטמבר 1970, יום לאחר חתימת 'הסכם קהיר' בין המלך חוסיין ליאסר ערפאת, מת בפתאומיות גמאל עבד אל-נאצר, מנהיג מצרים והכוהן הגדול של הלאומיות הערבית. למרבה הפלא, הסכם הפסקת האש החזיק מעמד יותר מחודש לפני התמוטטותו הצפויה. העילה הייתה מינויו של וצפי אל-תל – מי שנחשב לאויב הלאומיות הפלסטינית – לראש ממשלת ירדן בפעם השלישית. שבועיים לאחר מינויו החלו התנגשויות בין הצבא לחזיתות השמאל, ומאוחר יותר לתנועות הפדאיון. בשנה שלאחר מכן שב הצבא וביסס את שליטתו בערי ירדן ובכפריה. ביולי 1971 נפלו סופית כיסי ההתנגדות הפלסטיניים בירדן, והצבא גירש את אחרוני הלוחמים לסוריה. המדינה-בתוך-מדינה שאש"ף הקים חוסלה, והמשטר הירדני אחז שוב בריבונות מלאה.

באשר לסוריה, הכישלון הצורב שחווה חיל המשלוח הפולש השפיע על עתיד המדינה. חאפט' אל-אסד, שר ההגנה באותה העת, נחשב לאחראי הבלעדי לתבוסה. יריבו מבית ושליט סוריה בפועל, צלאח ג'דיד, ניסה לנצל זאת. הוא כינס את מוסדות מפלגת הבעת', האשים את אסד בקטסטרופה הצבאית ודרש במפגיע להדיחו. אסד לא יכול היה להישאר אדיש לכך, ובתגובה ביצע הפיכה צבאית עם כמה מנאמניו, הדיח את ג'דיד ומינה עצמו לנשיא סוריה.¹¹⁶

מבחינת הפלסטינים, מלחמת האזרחים בירדן – שנודעה כ'אילול אל-אסוד' (ספטמבר השחור) – הייתה אחד הפרקים הקשים ביותר בהיסטוריה הלאומית אחרי מלחמת 1948.¹¹⁷ בעקבות האירועים הללו נפערה תהום של איבה בין הפלסטינים למשטר הירדני. חברי פת"ח, שחשו נבגדים ומושפלים, הקימו ארגון חשאי בשם 'ספטמבר השחור', שמטרתו הייתה לנקום במשטר הירדני. ב־28 בנובמבר 1971 התנקשו ארבעה מחבריו בראש ממשלת ירדן, וצפי אל-תל.¹¹⁸ התנועה הלאומית הפלסטינית, בראשות יאסר ערפאת, עברה ללבנון, שם מצאה משטר חלש וחברה שסועה ומפורדת. כניסתם לארץ הארזים והמשך מאבקם

115 גולדשטיין, גולדה: ביוגרפיה, עמ' 516-517.

116 אבנר יניב ומשה מעוז, 'ברסן הדוק: סוריה ואש"ף', בתוך: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים), סוריה ובטחון ישראל, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1991, עמ' 232-233; פטריק סיל, אסד: המאבק על המזרח התיכון, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1993, עמ' 161-171.

117 שלים, המלך חוסיין, עמ' 295-297.

118 להרחבה על השפעת מאורעות ספטמבר 1970 על ירדן והאוכלוסייה הפלסטינית, ראו: Barari, 'Four Decades after Black September'

המזוין נגד ישראל הפרו את שיווי המשקל העדין בין העדות השונות, האיצו את פרוץ מלחמת האזרחים בלבנון ב-1975, וגרמו לפלישה הישראלית ב-1982.¹¹⁹

דיון ומסקנות

פנייתו הנרגשת של חוסיין בליל 20 בספטמבר 1970, ונכונותה של ישראל להעניק לו סיוע צבאי – אף שלא נזקקה להפעילו בסופו של דבר – היו ציון דרך בתולדות ישראל במזרח התיכון, שקשה להפריז בחשיבותו. לראשונה פנה מנהיג מדינה ערבית לישראל בבקשת עזרה צבאית.¹²⁰ הסיכון שנטלה על עצמה ישראל כדי לעזור לחוסיין היה גדול: התנגשות צבאית עם סוריה ואף עם הסובייטים.

שילוב של גורמים מספר הביא את ישראל להתערב במשבר לטובתו של חוסיין. ראשית, התלכדות אינטרסים עם המשטר הירדני. בין ישראל לשושלת ההאשמית היה קשר רב שנים, שהביא להיכרות טובה יותר ולהפחתת האיבה ביניהן. ואכן, מבחינת ישראל עדיף היה 'אויב מוכר' ומתון כשושלת ההאשמית – ששימשה זה שנים כמדינת חיץ מפני עיראק, סוריה והפלסטינים – על מדינת טרור פלסטינית בחסות בעת'יסטית, וככל הנראה בעלת אוריינטציה סובייטית. ישראל לא ששה להתייצבות הרוסים בגבולה המזרחי, לאחר שהללו כבר העמיקו שורשים בסוריה ומצרים. ישות כזאת הייתה מאתגרת תכופות את ישראל בפעולות פדאיון, ובתמיכה של מדינות ערב – מגבירה את הלחץ ממזרח תוך כדי שהיא יוצרת טבעת חנק סובייטית סביב ישראל. במציאות זו צה"ל היה צריך להשקיע משאבים בגבול המזרחי המעורער, נוסף על כוחות שהקצה לחזיתות בדרום ובצפון. הדבר היה כרוך בגיוס מילואים רחב ובפגיעה ניכרת במשק ובחוסן הלאומי של ישראל.

שנית, הגורם האמריקני. אחת מאבני היסוד של מדיניות החוץ הישראלית מראשיתה היא הישענות על מעצמה. בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים נותרה ישראל ללא תמיכה מעצמתית מובהקת. אף שחלה התקרבות מסוימת בינה ובין ארצות הברית, היחסים היו בחיתוליהם. נכונותה של ישראל להיענות ללחצי האמריקנים,¹²¹ על הסיכון העצום שנלווה לכך, הביא לשדרוג היחסים בין השתיים. אלא שישראל לא יכלה לנקוט קו מתריס ולהתעלם מבקשתה של ארצות הברית. בעולם דו-מעצמתי, בשיאה של המלחמה הקרה, כאשר ברית המועצות תומכת צבאית וכלכלית במצרים וסוריה, סירוב כזה היה נתפס

119 אייל זיסר, דם בארזים: ממלחמת האזרחים עד מלחמת לבנון השנייה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2009, עמ' 48-71.

120 אמנם ישראל סיעה בעבר לכוחות שונים במזרח התיכון, אך הללו היו שחקנים שוליים יחסית: המלוכנים בתימן (1964-1966) והמיעוט הכורדי בעיראק (1963-1975).

121 בייחוד שבעלות ברית אחרות, כגון תורכיה ויוון, לא הסכימו אף הן לעגינת הצי השישי האמריקני בממליהן. ראו: שיחה בין ארגוב לאתרטון, 'סודי ביותר', 25.9.1970, א"מ, א-7412/9.

כטעות ענקית. לכן ביכרה ישראל להסתכן באופן מבוקר (ובהבטחת ערבויות אמריקניות למקרה של מעורבות סובייטית) על פני אי-נקיטת מעשה שייתכן שהיה מוביל לכתף קרה מצד ארצות הברית. גולדה מאיר, שהממשל הסתייג ממנה לפני פרוץ המשבר, הייתה לאורחת רצויה במסדרונות הבית הלבן. משבר 'ספטמבר השחור' היה לאבן דרך חשובה בהפיכת יחסי ישראל-ארצות הברית לברית אסטרטגית.¹²²

לבסוף הגורם השלישי. קשה להפריז בחשיבותו של הגורם האנושי, שמילא תפקיד מרכזי בפרשה זו. ראש הממשלה, גולדה מאיר, ושר החוץ, אבא אבן – שחשבו כי גורלו של המלך נגזר וכי הממלכה תתמוטט במוקדם או במאוחר – שהו באותה עת בארצות הברית בביקור בנושא אחר ומידת זמינותם ומעורבותם בתהליך קבלת ההחלטות הייתה נמוכה.¹²³ יגאל אלון, שכיהן בימים הקריטיים של המשבר כראש הממשלה בפועל, היה המניע העיקרי להתערבות ישראלית. הוא ניצל את היעדרותם מן הארץ והפעיל את כל כובד משקלו כדי לנטרל גם את התנגדותו החלקית למעורבות של שר הביטחון ואויבו הפוליטי, משה דיין. תפיסת עולמו, שגרסה כי על ישראל להשתלב במרחב ולכונן קשרים עם מנהיגי ערב המתונים, ורצונו העז לקדם את 'תכנית אלון', הביאוהו לכך. מלבד זאת ייתכן שהדבר נבע גם ממפגשים בלתי אמצעיים שערך עם חוסיין ומקשרי ידידות שנקשרו ביניהם. נוסף על כך שגריר ישראל בווינגטון, יצחק רבין, היה פקודו הישיר של אלון בפלמ"ח במשך שנים והשניים יצרו ערוץ תקשורת נפרד. אמנם ראש הממשלה גולדה מאיר לא הודרה לחלוטין מתהליך קבלת ההחלטות, אבל היעדרותה מן הארץ ומעמדה החלש בנושאי צבא וביטחון הביאו לכך שהיא שימשה בעיקר כחותמת רשמית. מעמדו המיוחד של רבין (הן בישראל והן בארצות הברית) ואופיו הזהיר הביאו, ככל הנראה, להתעקשות הישראלית על הערבויות האמריקניות, לריסונו של אלון האקטיביסט, ולכך שהמעורבות הייתה בסופו של דבר מינימלית.

טענה זו שונה בתכלית מהמחקרים שפורסמו בנושא עד כה. נדמה שהדבר אינו מסתדר עם הנרטיב ששלט במחקר על אופיו ההססני של אלון והתבטלותו לפני אחרים.¹²⁴ בנושא זה ראויים לציון מחקריו המקיפים של יואב גלבר על התקופה: **התשה: המלחמה שנשכחה והזמן הפלסטיני**, שיצאו לאור זה לא כבר.¹²⁵ בשני הספרים מתעלם גלבר מהשפעתו הרבה

Ben-Zvi, *The Origins of the American-Israeli Alliance*, p. 77 122

123 למשל, בדיון בקבינט הבריטי ב-17.9.1970, טען ראש הממשלה הבריטי הית ש'הנציג הישראלי [לוועדת הארבעה בברן אמר ...] כי ראש הממשלה, גב' גולדה מאיר, ושר החוץ, מר אבא אבן, נמצאים בדרכם לארצות הברית, ולכן אין ממשלת ישראל יכולה לקבל החלטה מידית בנושא [שחרור פעילי החזית העממית מכלאה, תמורת החטופים שבירדן]. ראו: 'Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 17 September, 1970, 11:30 a.m.', p. 3, BNA, <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-128-47.pdf>

124 לדיון מרתק על שפיטת החסר וההיסטוריוגרפיה שהתפתחה סביב דרכו הפוליטית של אלון, ראו: מנור, **יגאל אלון**, עמ' 23-44.

125 יואב גלבר, **התשה: המלחמה שנשכחה**, דביר, חבל מודיעין 2017; הנ"ל, **הזמן הפלסטיני**.

של אלון בממשלה באירועי 'ספטמבר השחור' ובכלל. כך, למשל, הוא טוען כי 'בעיתונות הישראלית של התקופה ובספרות הזיכרונות מצטייר אלון כדמות מרכזית בקבלת ההחלטות בתקופה היא. התמונה המתקבלת מן המקורות הארכיוניים בישראל ובארצות הברית שונה, וממעיטה ממשקלו. אלון שיחק שחמט עם עצמו'.¹²⁶ זאת ועוד, בפרק על 'ספטמבר השחור' בספרו החדש מתייחס גלבר בביטול לדעתו של אלון כי פעולותיו במהלך המשבר סייעו לנסיגה הסורית, וטוען כי הוא 'הגזים'.¹²⁷

יתרה מזאת, מקורות אחרים שהתייחסו למשבר ספטמבר 1970 מזכירים את גולדה או רבין כשחקנים חשובים יותר. מירון מדזיני, הביוגרף של גולדה מאיר, טען בספרו כי ראש הממשלה היא שקיבלה את ההחלטה להתערב במשבר.¹²⁸ אפרים הלוי, שהיה שליח המוסד לוושינגטון באותן השנים, העיד כי 'היה שלב שבו תותחים של אש"ף ירו פגזים לתוך מתחמי בית המלוכה בעמאן. רבין לחץ על ראש הממשלה גולדה מאיר, והרבה בזכות זה ישראל הזיזה כוחות כדי להבהיר לסורים שלא תעמוד מנגד אם הם יזרימו כוחות לעבר הגבול הסורי-ירדני. המהלך הזה הרתיע את הסורים'.¹²⁹ אולם מן החומר הארכיוני המוצג במאמר עולה כי גולדה כלל לא רצתה להתערב במשבר (דבריה בוועדת חוץ וביטחון מ-11 בספטמבר מדגישים עניין זה), ואילו רבין הפגין זהירות לאורך כל הדרך וחשש ממעורבות צבאית ישראלית של ממש. נראה שללא יגאל אלון ישראל כלל לא הייתה מתערבת במשבר. באשר ליחסי ישראל-ירדן, נכונותה של ישראל ליטול סיכון כדי להציל את המלך – שבסופו של דבר היה אויבה – זיכתה אותה בנקודות רבות בעמאן. הקשרים הלכו והתהדקו לאורך השנים הבאות, והגיעו לשיאם עם האזהרה המפורסמת של חוסיין לגולדה על פרוץ מלחמת יום הכיפורים.¹³⁰

בחינת המעורבות הישראלית במשבר 'ספטמבר השחור' בפרספקטיבה רחבה של מעמדה של ישראל במזרח התיכון – מביאה לתובנות נוספות, ברובד עמוק יותר. כאמור, המחקרים הקיימים על אודות מדיניות ישראל במרחב מתייחסים אליה כגורם חיצוני המתערב במערכת לא לו. ייתכן כי הדבר נעוץ בהיעדר מסגרת מחקרית מתאימה, הבוחנת את המדיניות הישראלית בהקשרה המזרח-תיכוני: בחוגי המזרח התיכון והאסלאם נפקד כמעט לחלוטין מקומה של ישראל, מלבד הסכסוך הישראלי-ערבי; תחום זה מופקד בידי היסטוריונים של עם ישראל והציונות, ובידי החוקרים של מדע המדינה והיחסים הבין-

126 גלבר, התשה: המלחמה שנשכחה, עמ' 422.

127 הנ"ל, הזמן הפלסטיני, עמ' 473.

128 מדזיני, עמ' 469.

129 יניב מגל, 'אחרי 20 שנה: אישים בולטים בחברה הישראלית מספרים על רבין', גלובס, 4.11.2015. השוו עם דבריו של הלוי במאמרו על רבין: אפרים הלוי, 'יצחק רבין, האיש, המדינאי והאסטרטג כפי שהכרתיו', בתוך: אניטה שפירא ונורית כהן-לוינובסקי (עורכות), שלוש יריות ועשרים שנה: הרהורים על הפסיפס הישראלי, עם עובד, תל אביב 2015, עמ' 100.

130 צבי זמיר, בעיניים פקוחות: ראש המוסד מתריע, האם ישראל מקשיבה?, כנרת-זמורה-ביתן, אור יהודה 2011, עמ' 126-127.

לאומיים. אמנם, ההיסטוריונים בקיאים בחקר תולדות היישוב, הציונות ומדינת ישראל, אך מכירים פחות את הסביבה שבה פועלת ישראל – מדינות המזרח התיכון, תרבויותיהן ולשונותיהן. לעומתם, החוקרים של מדע המדינה ויחסים בין-לאומיים רואים את ישראל כחלק אינטגרלי מהמערכת האזורית, אולם הם מתמקדים בהיבטים התיאורטיים של הסוגיה ולא דווקא במאפייניה ההיסטוריים. כך נותר המחקר על ישראל במזרח התיכון קרוע בין שלוש דיסציפלינות, כאשר הקשר בין המחקרים הוא מועט עד לא קיים.¹³¹ בתחילת המאמר הוזכרו מחקריהם של שלים ושל מעוז – המייחסים לישראל היצמדות עיקשת לסטטוס-קוו, קשיות עורף מדינית וכישלונות מתמשכים בניסיונות ההתערבות במרחב – כדוגמה לתזה זו. אולם ניתוח האירועים בספטמבר 1970 מביאה למסקנה הפוכה לחלוטין. ראשית, מחקרי השניים אינם מייחסים חשיבות למעורבות זאת,¹³² שעל פי כל אמת מידה הייתה מוצלחת. ישראל השיגה את מטרתה המוצהרת (הישארות המשטר ההאשמי על כנו), זכתה לנקודות בווישינגטון ושמרה על חשאיית הקשר עם ירדן בלי לשלם בחיי אדם או באתנן פוליטי-מדיני. שנית, איומיה הפומביים של ישראל על דמשק לבל תפיל את המשטר ההאשמי, והסכמתה לנקוט פעולות אלימות לשם כך מיצבו אותה כשחקן אימננטי במערכת המזרח-התיכונית, המשפיע רבות על מהלך ההיסטוריה האזורית: הממלכה הירדנית המשיכה להתקיים מבחינה פוליטית וטריטוריאלית, ארגון השחרור הפלסטיני הובס והעביר את מרכז פעילותו ללבנון – שם הרים תרומה מכרעת להתמוטטות מבנה המדינה הקיים, ובסוריה בוצעו חילופי גברי בשלטון. לסיום, וכאן אני מסכים חלקית עם שלים, המעורבות הישראלית במשבר אכן נועדה לשמור על הסטטוס-קוו האזורי. אולם, כמה אירועי שהרצון בהנצחת הסדר הקיים הביא את ישראל לנקוט מדיניות אקטיביסטית ומתוך כך להפר את הסטטוס-קוו שהיא עצמה קידשה.

131 בעשרים השנים האחרונות חלה התקדמות מסוימת בנושא, אך הדבר אינו מספק. ראו למשל: פודה, 'עמדתה של ערב הסעודית כלפי הפלסטינים', עמ' 73-102; Asher Susser, 'Israel's Place in a Changing Regional Order (1948-2013)', *Israel Studies*, 19 (2014), pp. 218-238.

132 שלים מתייחס ל'ספטמבר השחור' במשורה, ראו: שלים, קיר הברזל, עמ' 293; ואילו מעוז כלל אינו דן בפרשה זו.